

Издавач:
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Уредници свеске
Милан Ристовић, Дубравка Стојановић и Мирослав Јовановић

Редакција
Миле Бјелајац, Љубодраг Димић, Мирослав Јовановић, Предраг Ј. Марковић, Андреј Митровић (председник), Милан Ристовић (главни и одговорни уредник), Дубравка Стојановић

Адреса Редакције: Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју, Чика Љубина 18-20, 11000 Београд.
Телефон: 32-81-550/307

e-mail: mrstovic@sn.ol.com
mjovanov@f.bg.ac.yu
<http://www.udi.org.yu>

Editorial Board: Mile Bjelajac, Ljubodrag Dimić, Miroslav Jovanović, Predrag J. Marković, Andrej Mitrović (president), Milan Ristović (editor in chief),
Dubravka Stojanović

Address: Annual of Social History, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, YU. Telephone: 32-81-550/307

e-mail: mrstovic@sn.ol.com
mjovanov@f.bg.ac.yu
<http://www.udi.org.yu>

ГОДИШЊАК ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. VI, свеска 1, 1999.

Београд, 1999.

●ва свеска „Годишњака за друштвену историју” изашла је захваљујући помоћи „Фонда за ●творено друштво”.

Лектор
Мила Барјактаревић

Превод резимеа
Миомира Бранковић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни:
Реклама за сагун,
Југарњи лист, Загреб
13.10.1934.

Штампа:
„Чигоја - Штампa”, Београд, Студентски трг 15
e-mail: chigoja@eunet.yu

Ослобођено пореза на промет мишљењем министарства за науку и технологију СР Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ CONTENTS

Студије Essays

- Тетсуја Сахара, *Патронско-клијентелескичке мреже и стварање српске државе почетком 19. века* 1
Tetsuya Sahara, *Patron-Client Networks and the State-Making in Early Nineteenth Century in Serbia*
- Радош Љушић, *Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима* 13
Radoš Ljušić, *Milan Piroćanac about Montenegro, Montenegrins, Brda and Brdani*

Из истраживања Researches

- Михаил Јамбаев, *„Поља су била унишћена а шуме су сторадале од самоволне сече”; Руски конзули о друштву Македоније почетком 20. века (администрација, економија и становништво)* 29
Mihail Jambaeв, *"Fields started to perish from pest, and forests from indiscriminate cutting": Russian Consuls on Early 20th Century Macedonia (Society, Economy and Population)*
- Предраг Ј. Марковић, Магдалена Мраковић-Ћурчија, *Југословенски и српски идентитети становника Београда у огледалу личних имена* 42
Predrag J. Marković, Magdalena Mraković-Ćurčija, *Yugoslav and Serbian Identity of Belgrade Citizens as Reflected Through Personal Given Names*
- Милица Комад, *О филмском укусу партијских идеолога 1963. Једна епизода из културног живота комунистичке Југославије* 57
Milica Komad, *On Party Ideologists' Film Taste in 1963: An Episode from the Cultural Life of Communist Yugoslavia*

Баштине Heritages

- Влада Кривошејев, *Крађа у „Радњи за обављање просјитијске делатности: Један судски спор у Ваљево 1895. године* 67

О идејама и књигама On Ideas and Books

- Снежана Димитрова, *„Буџарска дебаћа” о Великом рату и „његовим доживљајима”* 76

Патронско-клијентелистичке мреже и стварање српске државе почетком 19. века

АПСТРАКТ: Аутор размајра настајанак и функционисање односа врха власти у Србији двадесетих и тридесетих година деведнаестог века и њених подређених обласних и локалних представника. Он је био заснован на снажном личном утицају кнеза Милоша и његовом учвршћивању пре свега контролом и доделом права на сакупљање пореза. Мрежа његових присјалица и слуга ће се с временом трансформисати у први систем државних чиновника.

Постоји неколико важних питања везаних за формирање држава на Балкану током 19. века, која нису у потпуности изучена или су још предмет расправе. Једно од њих је питање политичког клијентелизма.¹ Желео бих да изнесем хипотезу која се односи на стварање клијентелистичке мреже и њених утицаја на процес стварања државе Србије у 19. веку.

Српска кнежевина је настала након успелог устанка против Отоманског царства, тзв. Другог српског устанка, чији је вођа Милош Обреновић изабран за српског кнеза на народном сабору 1816. године. Чак ни након тог догађаја Porta није званично признала његов положај, нити је издала било какав документ о томе све до 1829. године. Једини постојећи документ био је споразум о примирју који су склопили Милош и отомански командант Маршали Али Паша у новембру 1815. и он се може сматрати основом устава, јер је у грубим цртама одређивао статус Србије у односу на Порту. Споразумом су били регулисани односи између кнежева (локалних старешина) и отоманских власти. Кнежевима

¹ Израз означава једноставну врсту односа између политички моћне личности и оних који још служе и добијају заузврат одређене бенефиције. Овај израз користим искључиво у политичком контексту, односно онда када се ова врста јавља као политичка појава. Студије о тој теми заступљеније су када је у питању Грчка него остале балканске државе. Н. Музелис је покушао да свој теоретски приступ пренесе и на питање осталих држава на Балкану. Nicos Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery*, New York, 1986.

су били загарантовани право на убирање пореза и аутономна судска власт. Према споразуму, кнежева је било 12, а тај број се поклапао са бројем нахија (области основаних током отоманске владавине). Осим поменутих одредаба, споразум се ни у чему није односио на положај српског владара.²

Наредне године Порта је издала ферман којим је Србији дата независност у погледу пореза, турског војног присуства, ограничења права спахија. Најзначајнија ставка тог документа била је дозвола за оснивање сталног већа кнежева, које се састојало од 12 чланова изабраних по нахијама. Ни тим документом Порта није помињала српског наследног владара.³

Посматрајући проблем са правног становишта, треба рећи да су права и положај српског кнеза били недефинисани све до тридесетих година деветнаестог века када је Порта објавила указе којима су званично признати како српска аутономија тако и наследно право на кнежевску титулу породици Обреновић.⁴

Између 1816. и 1830. Порта није званично признавала владу Милоша Обреновића и отоманске локалне власти су и даље постојале, а сачињавали су их валија београдски (управник Београдске вароши), који је именовано мутеселиме (помоћнике управника), са задатком да се баве локалном управом и кадије (судије по муслиманском канонском праву).⁵ Паралелно с тим отоманским институцијама деловао је и новоформиран национални српски административни систем.

Такве околности довеле су до настанка два паралелна процеса у Србији. Први је био процес отцепљења српских управних власти од отоманских и постелено пропадање потоњих. Примера ради, 1818. године спахијама је било забрањено да живе у селима, 1821. им је укинута право на бесплатну радну снагу, а 1820. су образовани локални независни српски судови.⁶ Један од најзначајнијих резултата тог процеса био је куповина и продаја права на убирање пореза које је било све шире заступљено. Током тог времена у Србији су се плаћале три категорије пореза. Први је био отомански државни порез и обухватао је *харач* (порез по глави становника), *чибук* (порез на стоку), царину и неколико трговинских и путних пореза (касанница, кантар, трошарина, скела, вачар итд.). Другу категорију пореза убирале су спахије и то као *ушур* (намет на десетак) и *ангарја* (кулук). Трећа категорија пореза била је у надлежности српске владе и локалне власти.⁷ Од три поменуте, прве две су се могле продавати и куповати, а нарочито се прва сматрала профитабилном. Неки од пореза су се називали *мукаде*, од турске речи *mika'ada* или *miri-mukada*, а убирао се са великих државних имања званих хасови. Понекад су и мањи поседи као што су тимари или зијамети давали мукаде, у случају одсуства њихових власника. Према Радошу Љушићу, 1830. године у Србији је постојала 21 мукада, док се 1833. тај број повећао на 23. Стога се може закључити да су те мукаде обух-

² Јевтић, Д. и М. Мирковић, *Државна историја Југославије*, Београд 1986, 39.

³ Гавриловић, М., *Милош Обреновић, Vol. 1*, Београд 1908, 249–250.

⁴ Љушић, Р., *Кнежевина Србија*, Београд 1986, 113.

⁵ Ибид., 295.

⁶ Гавриловић, оп. цит., Vol. 2, с. 271–272, 309.

⁷ Љушић, оп. цит., 66–67.

ватале тимаре и зијамете.⁸ Милош Обреновић је још 1816. започео куповину мукада и до 1826. је имао монопол над тим и готово свим осталим правима на продају пореза у Србији.⁹

Други процес био је оснивање хијерархијске структуре у српској политичкој арили. На челу ове хијерархије налазио се Милош Обреновић. У најранијој фази његовог режима на политичкој сцени постојало је неколико моћних локалних вођа, махом кнежева. Било да су на тај положај долазили изборима у локалним заједницама или наследним путем, кнежеви као самосталне вође потичу из најранијег доба отоманске владавине. У њиховој надлежности били су сви послови везани за заједницу, од судских и полицијских до убирања пореза у областима које су им додељене на управу. Као што је већ поменуто, споразум из 1815. и ферман из 1816. признавали су само те кнежеве и њихово веће као политичке представнике Србије. Стога је формирање политичке хијерархије добило облик приватне политичке борбе између Милошева борба против Петра Молера, која се одиграла на следећи начин. Милош је атаковао на традиционалну административну надлежност кнежева тако што је наредбе упућивао непосредно сеоским главешинама и другим локалним вођама, које су претходно биле у служби кнежева. Покушао је да потчини кнежеве и на друге начине. Започео је тиме што је поставио надзорнике да контролишу делатности кнежева. Такође је настојао да уведе и нове административне поделе у смислу спајања две до три кнежине. Таквом тактиком Милош је успео да ослаби моћ кнежева који су прихватили његов ауторитет и именовали га за владара. М. Гавриловић истиче следећу чињеницу: „До краја 1820-их Милошева браћа, рођаци и пријатељи имали су монопол над највишим положајима у Србији, као старешине владали су српским народом директно или преко својих присталица.”¹⁰

Тај процес се није никако могао окончати без озбиљнијих конфликта. Милошеву владавину непрестано су потресали крвави догађаји као што су буна Симе Милошевића 1817, Стевана Добрића 1821. и Ђакова буна 1825. године.¹¹ Сви ти устанци могу се протумачити као народни протест против Милошевог угрожавања права локалних аутономних области.

Милош је гушио те побуне и покушавао да наметне своју власт, користећи приватне везе. Као што др Вуловић каже, „кнез Милош је сматрао својим правом да уређује бракове и разводе међу својим поданицима попут главешине неке велике задруге. Кумовао им је, крстио им децу, уговарао бракове њиховим кћерима. Његови намесници су заузврат прослављали Милошев рођендан и имендан, слали честитке за Божић, Ускрс и за венчања његове породице.”¹² Осим поменутих мерама, Милош се служио и продавањем права на убирање пореза да обезбеди оданост својих слугу.

⁸ Ибид. 46.

⁹ Стојанчевић, В., *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966, 88.

¹⁰ Гавриловић, оп. цит., Vol. 2, 288–309.

¹¹ Историја српског народа. Vol. 5/1, Београд 1981; Борђевић, М., *Ђакова буна. Политичко-историјска студија*, Београд 1953.

¹² Вуловић, Д., *Кнежевска канцеларија. Vol. 1. Нахија Пожешка, 1815–1839*, Београд 1953.

*Продаја права на убирање пореза и
Милошев режим*

Као што је већ поменуто, Милош је имао монопол на продају права на убирање пореза у Србији након 1826. Његовим присталицама био је поверен значајан део тих послова. Неки од њих била су његова браћа, рођаци или присталице, међу којима и многи бивши кнежеви или локалне старешине.

Као пример Милошевог односа са старешинама локалних заједница навешћу случај Рудничко-чачанске нахије. Она се налазила на југоисточној граници српске кнежевине која се раније називала Пожешка нахија. Истакнута личност на политичкој сцени те области двадесетих година деветнаестог века био је Васа Поповић, рођен у једном засеоку Рудничке нахије. Како је Поповић био ожењен Милошевом нећаком Љубицом, кнез га је именовао за управника Рудничке нахије 1816. године. Када је 1819. кнез Никола Костић преминуо, Васа Поповић је именован за кнеза.¹³ Осим дужности локалног управника, обављао је и знатан део продаје права на убирање пореза. Анализом његове заоставштине може се утврдити да је обезбедио мукаду из три села драгачевске области, трговинске намете из четири вароши и царину на Ивовачкој реци.¹⁴ Поповић је држао мукаде у овој области још од 1817.¹⁵

У регистру Књажевске канцеларије (кабинет М. Обреновића), који је објавио Мита Петровић,¹⁶ могу се прочитати следеће чињенице: Поповић је платио 10.000 гроша за мукаду у Пожешкој нахији 1826. и 1829. године, потом је платио 8.700 гроша за мукаду у Каменом, у истој нахији 1830. и 1831, а те исте године је платио и 14.607 гроша и 17 пара за још једну у Оцацима. Имајући у виду да је део регистра загубљен, може се закључити да је Поповић успео да у овој области током свог живота оствари годишње бар 10.000 гроша од продаје права на порез.

Неколико Поповићевих писама открива деликатне фазе склапања споразума између Милоша и његових службеника у вези с тим пословима. У писму од 30. јула 1821. Поповић изражава посебну захвалност Милошу за указану помоћ у добијању мукаде по веома ниској цени.¹⁷ У другом писму, са датумом 5. август 1822, Поповић моли Милоша да снизи цену мукаде и да га, ако то није могућно, обавести за колико је цена увећана. У извештају из 1828. Поповић се јада због драстичног повећања цена мукада¹⁸ и упозорава Милоша да би због таквог стања могао настати хаос.¹⁹

Нормално је претпоставити да је Поповићу сродство са Милошем омогућавало да стално добија такве уступке. Како је Милош продавао право на убирање пореза путем акција, родбинске везе с њим имале су пресудан значај,

¹³ Ибид, 528–532.

¹⁴ Ибид, 380–381.

¹⁵ Ибид, 32.

¹⁶ Петровић, М., Финансије и установе обновљене Србије од 1842. Vol. 2, Београд 1901.

¹⁷ Вуловић, оп. цит., 66.

¹⁸ Ибид, 104.

¹⁹ Ибид, 3.

што се јасно види из наведеног примера. Милош је манипулисао својим подређенима и њиховом лојалношћу делимично и расподелом права на продају пореза.

*Званично признавање српске аутономије и почетиак
институционалне централизације владе и њених структура*

Између 1823. и 1833. Порта је објавила указе којима је Србији коначно призната аутономија, а породици Обреновић наследно право на титулу српског владара. Упркос тим променама, основна обележја Милошевог режима нису се лако мењала и лични контакти и везе и даље су чинили срж државе и њеног функционисања. Уобичајени поступци у продавању права на убирање пореза су се делимично задржали, а принцип по коме су Милошеве личне финансије одвајане од државних остао је неразјашњен, јер је Милош лично водио и једне и друге. Р. Гузина истиче „да чак ни након објављивања указа ни Милош ни други кнежеви нису унели суштинске промене у начин управљања, да је влада кнеза Милоша била арбитрарана и да су му локалне власти биле директно потчињене”.²⁰

Упркос томе, након званичног признавања аутономије Србији, Милош је почео неке организационе реформе свог режима, које се могу означити као институционална централизација. Што се тиче финансија земље, Србија је била обавезна да плаћа Порти данак од 2,300.000 гроша годишње. Спахилуци су били укинута. Све што је сакупљено од продаје права на убирање пореза стављано је директно у државни буџет.²¹

Локална администрација је такође била централизована. До маја 1834. Србија је била подељена на 21 нахију. Милош је потом основао 5 средстава и трансформисао 21 нахију у 15 округа. Средства су укинута Сретењским Уставом у фебруару 1835, а у мају исте године када је Милош објавио укидање тог устава уведена је подела на 4 војне команде. У том тренутку укупан број округа сведен је на 16. Осим тих промена, Милош је увео новине у судске процедуре, нормирање плата и пензија државних намесника, а уведени су и прописи о униформисању како војних тако и цивилних службеника. Те тежње потврдиле су све већи број плаћених државних службеника, чији је укупан број у Србији износио 24 – године 1815, 169 – године 1830, 303 – године 1834, 368 – године 1835, 412 – године 1836, 546 – године 1837, док је 1839. тих службеника било 850.²²

²⁰ Гузина, Р., *Општина*, Београд 1966, 114.

²¹ Љушић, оп. цит., 67.

²² Стојановић, В., *Социјални и економски положај српског народа у Србији, процеси друштвеног раслојавања у првој половини XIX века 1800–1840*, у: „Југословенски историјски часопис”, 3–4, 1973, с. 119; Љушић, оп. цит., 242.

Појава политичких немира и уставоавлањање уставобраниолашког режима

Са појавом институционалне централизације међу Милошевим потчињенима, сада већ првим државним службеницима, јавиле су се несугласице из којих су се изродиле две политичке струје – Милошеве присталице и противници. Постепени пораст броја противничког тора довео је до Милетине буне, што је резултирало доношењем Сретењског устава. Ти догађаји се обично тумаче као жеља за радикалном модернизацијом државе, јер су Милошеви противници пропагирани либералне идеје и настојали да ограниче његову деспотску власт путем устава и уређења српске владе. Милош је привремено успео да укине Сретењски устав, потпомогнут од Русије и Аустрије, своја два моћна татора, који су били узнемирени због либералног обележја тог устава.

Милошеви противници се нису предавали у својим настојањима. Обезбедили су подршку Порте, која је објавила нови, тзв. Турски устав, према коме је улога Скупштине била знатно већа. Под њеном контролом били су судство и државна администрација. Насупрот томе, кнежева улога је била сведена на номиналну.²³ Тиме је, у суштини, било завршено прво раздобље владавине Милоша Обреновића.

Српски политички немири нису се завршили Милошевом абдикацијом и његовим протеривањем из земље. Политичка груписања су била везана за династичко питање.²⁴ Присталице династије Обреновић, тзв. обреновићевци, на једној страни и заговорници Сретењског устава, уставобранитељи, на другој страни, поделили су земљу у два политичка тора. Готово три године Србију су потресале политичке интриге, локални устанци, масовне демонстрације и државни удари. У првој рунди борби, Обреновићевци су освојили превласт и 1840. су успели да протерају из земље 62 уставобранитеља. Током изгнанства, та група је настојала да обезбеди подршку Аустрије и Порте и успела да се врати у Србију 1842, како би организовала последњи државни удар. У августу 1842. Тома Вучић Перишић је организовао масовну буну и преузео власт, што је за последицу имало то да је српска скупштина изабрала Александра Карађорђевића за новог српског кнеза.²⁵

Политички немири у Рудничко-чачанској области

На који начин су поменути политички догађаји утицали на политички систем у Србији? То питање се може објаснити на примеру догађаја који су се одиграли у Рудничко-чачанској области, чији је кнез Васа Поповић преминуо у јануару 1832. На његово место претендовала су два кандидата: Јован Обреновић

²³ Кандић, Љ., *Устав од 1839. године* (М. Јовичић, изд., *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1839–1903*, Београд 1988, 64–65).

²⁴ Љушић, Р., „Питање династије у време првог намесничтва 1839–1840. године”, у: *Зборник Историјског музеја Србије*, 19, 1982.

²⁵ Странџковић, Д., *Вучићева банда*, Београд 1936.

и Милосав Перуничкић. Први је био Милошев најмлађи брат и ватрени присталица током политичких немира 1839–1842, тако да га можемо сматрати вођом обреновићеваца у тој области. Постао је кнез Рудничке нахије убрзо након Другог светског устанка. Како потврђује регистар Књажевске канцеларије, примао је плату рудничког кнеза 1819, ужичког кнеза 1820. године, кнеза обеју области 1821–1823, потом кнеза пожаревачког 1823–1824, кнеза рудничког 1825–1831, а 1832–1834. био је кнез руднички и пожешки истовремено.²⁶ Тада је био на служби на месту управника Пожешке нахије. Након административне реформе у мају 1834. именован је за управника Рашке области, која је обухватала некадашњу Старовлашку, Рудничку, Чачанску и Ужичку нахију. Када је успостављен систем војних команди, Јован Обреновић је постао командант Моравско-подрињске области, коју су сачињавали Рудник, Ужице и Крушевац, све до фебруара 1839. године. Током тог времена налазио се на кључним државним положајима.

Други претендент за кнеза области – Милосав Перуничкић заузимао је разне државне положаје у тој области и постао старешина Пожешке нахије након Поповићеве смрти. Нажалост, убрзо након свог именовања, Перуничкић је био оптужен за нечасно поступање са Поповићевом оставштином, па је уклоњен с тог положаја и упућен крагујевачком судији. Три године касније вратио се у Чачак као „управник Рудничко-пожешке области”, да би потом дао оставку на то звање, у априлу 1836. Осим њега, оставке су понудили и окружни начелник Стеван Јелић и неколицина других државних службеника. Милош је желео да се цела та ствар испита, јер је оформио комисију, коју су чинили Аврам Петронијевић и Илија Поповић, обојица чланови Скупштине. Та комисија је поднела извештај који је изнео неколико (неповољних) чињеница. Перуничкићева оставка уследила је као последица необичних околности у том округу. Наиме, многи становници округа пренебрегавали су локалне судије и уместо њима, обраћали су се Јовану Обреновићу за судске случајеве који су били у надлежности званичних судова. То је био резултат Јовановог личног утицаја, на који су се житељи округа првенствено ослањали. Држали су се те праксе и даље, тако да су настајале интриге и немили догађаји, попут оног случаја месара,²⁷ када је званична власт требало да спроведе владине мере и наредбе везане за пореске регулативе.

Истовремено, Перуничкић је у писму упућеном Милошу, окривио Илију Поповића, Милосава Сокића и Гају Марковића за извргавање претњама како би им предао књиге рачуна окружне канцеларије као доказни материјал пред поменутом комисијом. Марковић и Сокић били су окружни начелници Чачанске префектуре. Они су Перуничкићу изјавили да је Јован желео да се тај случај држи у тајности и да они лично никада нису имали оптужујућих доказа против Перуничкића.²⁸ Очигледно је да је између Јована и Перуничкића настала свађа око убирања пореза. Из претходних чињеница можемо закључити да се Јован понашао као локални моћник и да је његов утицај почивао на пореским пословима.

²⁶ Петровић, оп. цит., II, 96–443.

²⁷ Вуловић, оп. цит., 456.

²⁸ Ибид., 472–473.

Посебно занимљиво у том случају је што су Перунички и Јелић касније постали жестоки Милошеви противници и уставобранитељи, док су се Јован Обреновић и остала тројица поменутих сврстали у обреновићевце. Из тога следи да је политичка позорница за чин поделе на обреновићевце и уставобранитеље у тој области била постављена пре 1836. године, дакле пре појаве Турског устава и питања Милошеве абдикације.

Јован Милићевић је у својој студији о Првом намесништву писао: „Већина сеоских намесника били су локални моћници који су радили у државној служби. У патријархалним друштвеним односима тога доба добити њихову подршку значило је задобити вољу становништва одређене области”.²⁹ Користећи израз „патријархални друштвени односи” Милићевић је очигледно желео да назначи појаву манипулисања у локалним пословима онако као што је то чинио Јован.

Његов неуспели покушај дизања буне у мају 1839. показује јасно степен његове моћи и утицаја. Српска скупштина је прихватила Турски устав у фебруару 1839. године. У Чачанској префектури Јован је био разрешен свих надлежности, Перунички је именован за управника, а Јелић за окружног начелника Трнавског округа.³⁰ Јован је уз Милошеву помоћ покушао да изведе државни удар организујући побуну војске у крагујевачком гарнизону. Такође је припремао масовне устанке у рудничкој и чачанској префектури. У Чачку и околини Јованови људи су потпиривали немире, ширећи глас да ће Јован поново постати начелник префектуре и издати наредбу да се казне сви који су прихватили Турски устав. Управник вароши Чачка дао је да се због тог инцидента ухапси петоро осумњичених, међу којима је био и поменути месар.³¹ Чињеница да је месар био део те интриге није била случајност. Извештај комисије из 1836. износио случај Јована Тешића, месара, који је потписао званични извештај из Чачка и који је био кмет (управник вароши). Тешић је у Чачку купио право на продају меса, 25. априла 1838. године.³² Он није био никакав преступник, већ, напротив, једна од најутицајнијих личности у том округу. Као што је већ речено, Јован Обреновић је у тој области контролисао послове везане за убирање пореза, а порези на друмарину и тржницу били су у тесној вези са пословањем и интересима трговаца. Природно је што су трговци прихватили Јованова наређења као цену за пружање заштите.

Јованова моћ била је знатна и након тог неуспелог устанка. У априлу 1840. Јован је организовао масовни устанак и успео да збаци са власти уставобранитељске намеснике.³³ У марту 1841. он је поново организовао један устанак мањих размера.³⁴ У том округу било је много присталица уставобранитеља, што се најбоље могло видети током државног удара 1842. године.

²⁹ Милићевић, Ј., „Народне скупштине у Србији 1839–1843. године”, у: *Зборник Филозофског факултета*, 4/1, 1957, 160.

³⁰ „Новине српске”, No. 19, No. 11 1839.

³¹ Урошевић, М., „Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у Рудничко-чачанском крају”, у: *Зборник Народног музеја*, 7, 1976., 96–97.

³² Вуловић, оп. цит., 470, 493.

³³ Михаиловић, С., *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, Београд 1928, 150–151.

³⁴ Попов, Н., *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејске скупиштине*, Београд 1870, 441.

Могуће је претпоставити да су такви локални конфликти били одраз реструктурисања локалних клијентелистичких мрежа. Овде желим да изнесем само једну од чињеница у прилог мојој претпоставци. Између 1839. и 1842. сазвана су четири заседања Скупштине. Како нису постојале регулативе у погледу избору делегата, политичке фракције су често користиле та заседања као сопствено оруђе борбе, позивајући само своје присталице. У јуну 1839. Скупштина је донела одлуку да се Милош протера из земље и да се прогласи намесништво. Одлуке Скупштине биле су донете под утицајем уставобранитеља, чији је лидер Тома Вучић био међу главним организаторима.³⁵ Тој скупштини је присуствовало 15 чланова из Рудничке префектуре.³⁶ У марту 1840. Скупштина је на престо усталичила Михаила Обреновића. Све се догађало потпуно регуларним путем, што се може видети проучавањем начина избора делегата. Примера ради, тој скупштини су присуствовала 22 делегата из Рудничког округа.³⁷ Супротно, наредне две скупштине биле су апсолутно политички обојене. Након протеривања 62 водећа уставобранитеља, обреновићевци су сазвали скупштину у августу 1840, како би тај чин озваничили.³⁸ Скупштини је присуствовало 12 делегата из Рудничке префектуре.³⁹ Коначно, у октобру 1842. уставобранитељи су буквално контролисали Скупштину, користећи је да озваниче резултате својих политичких победа.⁴⁰ На тој седници Скупштине присуствовало је 40 делегата из Рудничке префектуре.⁴¹

Табела 1: Број делегата из Рудничког округа 1839–1848.

датум	А	Б	В	Г	Д	Б	Е
јун 1839.	15	9	60,0	5	30,0	4	80,0
март 1840.	22	12	54,5	14	63,6	10	71,4
август 1840.	12	9	75,0	4	33,3	4	100
октобар 1842.	40	19	47,5	16	40,0	9	75,0
мај 1848.	25	10	40,0	12	48,0	9	75,0
укупно:	114	59	51,8				

- А) Делегати,
 Б) Сеоске судије делегиране за Скупштину,
 В) Процент Б у А;

³⁵ Љушић, Р., „Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839–1840. године.”, у: *Зборник за историју Мајнице Српске*, 22, 1980, с. 18–19, . 26.

³⁶ „Новине српске”, No. 26, 1839.

³⁷ „Новине српске”, No. 31, 1840.

³⁸ „Новине српске”, No. 39, No. 40, 1840.

³⁹ Урошевић, оп. цит., с. 169.

⁴⁰ Милићевић, оп. цит., с. 169.

⁴¹ Урошевић, оп. цит., с. 121.

- Г) Делегати који су присуствовали свим заседањима;
 Е) Процент Д у А;
 Ђ) Сеоске судије који су присуствовали свим заседањима;
 Д) Процент Ф у Д

Табела 2: Распоред делегата који су виšekратно присуствовали заседањима Скупштине

јун 1839/март 1840.	4
јун 1839/август 1840.	0
јун 1839/октобар 1842.	2
јун 1839/мај 1848.	1
март 1840/август 1840.	2
март 1840/октобар 1842.	7
март 1840/мај 1848.	5
август 1840/октобар 1842.	2
август 1840/мај 1848.	1
октобар 1842/мај 1848.	10

Табела 1 приказује број делегата који су присуствовали заседањима Скупштине, а такође број оних присутних у мају 1848, другој по реду у уставобранитељском режиму.⁴² Осим тога, навео сам и број сеоских судија у својству делегата на заседању Скупштине из 1839. године.⁴³ Потоњи су били некадашњи кметови које су као „најпоштеније, најмудрије и најзначајније личности” бирали сељани. Укупно их је било 114. Од тог броја 19 их је учествовало на две седнице, 3 на три а један је присуствовао на 4 заседања. Укупно 63 их је присуствовало на пет заседања Скупштине између 1839. и 1848. Поврх тога, релативно мали проценат оних који су виšekратно присуствовали заседањима (36,5%) може да покаже недостатак стабилне локалне власти и каприциозно политичко манипулисање. Да је било стабилног локалног поретка, било би услова за консензус при избору истакнутих личности за Скупштинске делегате. Очигледно велики број месних судија у обе поменуте групе делегата указује на то да су они били сеоске старешине у највећем броју случаја. То значи да су политички конфликти на нивоу Скупштине 1839–1842. вођени ради добијања подршке поменутих личности.

Табела 2 приказује распоређивање делегата који су стално бирани. Јасно се види да су заседања Скупштине која су сазвали уставобранитељи била у јуну 1839, октобру 1842. и мају 1848, а једна, коју су сазвали обреновићевци, у августу 1840. Упечатљива је чињеница да је Скупштина у октобру 1842. и мају 1848. по саставу делегата била слична, што указује да је континуитет био очуван.

⁴² Ибид, 126–127.

⁴³ Љушић, Р., „Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова из 1839. године.”, у: *Мешовића грађа*, Vol. 9, (Београд: 1981).

Закључак

Хипотеза коју ћу овде изнети може послужити као провизорни закључак овог прилога. Државотворни процес у Србији Милоша Обреновића текао је на основу расподеле интереса који су били изражени у виду права на убирање пореза. Милош је додељивао мукаде и друге врсте пореза на продају као личну награду кнежевима, некадашњим локалним независним старешинама који су постепено изгубили тај статус и постали државни намесници. На тај начин они су постајали и нека врста Милошевих личних слугу, а веровали су да су им те привилегије дате због присних веза са Милошем. Истовремено, постајали су локални моћници који су водили све послове везане за право убирања пореза. Тај процес је био могућ захваљујући паралелном постојању отоманских власти и њихових институција и српских, које су биле тек у зачетку. Милош је искористио отоманске институције да се наметне на власти. Процес формирања институционализованих државних структура започео је након званичног признавања аутономне државе Србије. Тада се неизоставно морало јавити и питање државних намесника и уређење њихових надлежности. Милошеви следбеници морали су се трансформисати у државне службенике, што је умањило његов лични утицај и довело до ближих међусобних контаката међу његовим подређенима. Та фаза је била одлучујућа за односе његових присталица и противника. Политички немири 1838–1842. били су усмерени на преструктурисање клијентелистичких мрежа, а Уставобранитељски режим је тај систем мрежа кристализовао и делимично га стабилизовао.

Са енглеског превела Милена Микић

Tetsuya Sahara

Patron-Client Networks and the State-Making in Early Nineteenth Century in Serbia

Summary

As a provisional conclusion of this paper, we could make the following hypothesis. The state making process of Miloš Obrenović's Serbia was preceded on the basis of distribution of interests. These interests were expressed in the form of tax collection. Mukada and other taxes were distributed by Miloš as personal rewards to knezes, former local autonomous leaders but gradually lost these characteristics and became political official. So, they had in part characters of Miloš's personal servants. They believed their privileges derived from affinity with Miloš. At the same time, they also became local bosses who disposed local affairs by using the right of tax collection. The reason why such a process became possible was the existence of the Ottoman authority and its institution to enforce this power. After the official recognition of Autonomous Principality of Serbia, formation of institutionalized state structures started. Now they had to transform from mere proteges of Miloš to public servants. This transition reduced Miloš's personal influence and li-

quidized relations among his servants. Break through between Miloš's supporters and opponents was decided at this point. The political turmoil 1838–1842 was a restructuring of clientelistic networks, while the establishment of Ustavobraniteqs' regime (Constitution defenders) crystallized these networks and brought temporary stability to them.

Радош Љушић

УДК 949.716
УДК 930.1(497.16)

Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима

АПСТРАКТ: У тексту се разматрају ставови Милана Пироћанца о ситуацији у Црној Гори и о Црногорцима које је изнео у два службена акта након посете Црној Гори 1866. и 1866-1867. године.

Пироћанчеве мисије у Црној Гори

Милан Пироћанац (1837–1897) истакнути је српски политичар и адвокат. Студирао је право у Паризу, а каријеру је започео Министарству иностраних послова, потом је неко време радио у судској струци. Био је министар иностраних дела 1874/1875. године у влади Аћима Чумића, затим председник владе и привремено министар правде и иностраних дела (1880–1883). Он је један од оснивача и шеф Напредне странке (1881–1886). Затим се повукао из политичког живота и посветио адвокатури. У брачном спору краља Милана био је адвокат краљице Наталије.

У време настанка списа о Црној Гори Пироћанац је био начелник у Министарству иностраних послова Кнежевине Србије.

Пироћанац је боравио на Цетињу два пута – у мају 1866. и од новембра 1866. до почетка маја 1867. године.¹ Његове мисије у Црној Гори дешавају се у време Кнез Михаиловог покушаја да склопи Балкански савез и део су те акције. Прва је била пре склапања Уговора о савезу између Србије и Црне Горе од 23. септембра до 5. октобра 1866. године. Он је упућен на Цетиње да књазу Николи „однесе наше савезе, јер бојати се да се Његова свейлост не нађе једануи на неправилном пути” (подв. у оригиналу). Други пут Пироћанац

¹ „Овако сам ја расположење затекао за месец дана пошто је уговор подписан”, пише Пироћанац у овом спису. Ако је узимао у обзир и закључење уговора, 5. октобар, нк, и размену, 26. октобар, нк, онда је он стигао на Цетиње најкасније крајем новембра, а свакако пре Нове године, коју је ту дочекао, о чему пише у спису. Радош Јовановић, *Политички односи*, 133 пише да је Пироћанац приспео на Цетиње почетком јануара 1867. године. Види Милан Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 25; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Стољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963, 232; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878, књ. 1 (1856–1866)*, (приредили Василије Крстић, Радош Љушић), Београд 1983, 407, 411, 425, 585; *Односи Црне Горе и Србије у XIX веку, 1804–1903*, (приредио Петар Поповић), Београд 1987, 237, 255, 267, 273.

је упућен у Црну Гору у двоструком својству – да буде изасланик Србије и секретар књаза Николе. Пре одласка добио је инструкције од Илије Гарашанина, министра спољних послова Србије. У њима стоји да је његов основни циљ „да се што већма утврди, и управо обљуби, идеја соједињења Црне Горе са Србијом”. Да би постигао циљ морао је да одвраћа књаза Николу од претераних захтева које је постављао Србији.²

Секретарску дужност преузео је од Јана Вацлика (1830–1918), чешког публицисте. Црногорске владике и кнежеви, услед недостатка способних личности из сопствене средине, били су приморани да ангажују странце у вођењу важних државних послова, што је, уз извесне предности, имало много слабости. Зна се за Вацлика да је „уживао глас човека спремног да ради за сваку силу која хоће да га плаћа”. Ни Пироћанац није успео да успостави добре односе са књазом Николом, па су у мају 1867. године, са капетаном Љубомиром Ивановићем, вратио у Београд.³

О свом раду на Цетињу Пироћанац је написао само две реченице у полемици око Кнез-Михаилове спољне политике: „Али влада кнеза Михаила не само да није наишла на савезничке комбинације, него је шта више радила, па и успела, на Цетињу, да кнеза Николу задобије за мисао, да Србија и Црна Гора, у овој прилици, једна без друге ништа не предузимљу. У мају месецу 1866. год. ми смо били послати на Цетиње да ову мисију извршимо”.⁴

У Архиву САНУ налазе се два рукописа Милана Пироћанца. Први је *Мемоар*, који је са преписима писама предао Илији Гарашанину и један примерак кнезу Михаилу. Сачуван је у виду концепта.⁵ Други је спис без наслова, који се у Архиву води као *Извештај о Црној Гори и Црногорцима од 1867. године*.⁶ Оба рукописа су део његове заоставштине. У другом случају није реч о концепту већ о коначно припремљеном рукопису, са ретким исправкама и понеком забелешком на маргинама. Писан је за кнеза Михаила и Илију Гарашанина. Кнез Михаило га је истог лета однео у Иванку, и ту га читао. Рукопис се чувао у коверти на којој је био испис кнежевом руком и кнежев печат.

Кнез Никола је знао за тај извештај и био је огорчен на Пироћанца. Кад је Ристић ишао на крштење књажевог детета на Цетиње (1868), књаз Никола је оптужио Пироћанца да је радио против заједничких интереса. После убиства кнеза Михаила, Цукић је извукао рукопис из тајне кнежеве архиве, предао га Илији Гарашанину, а његов син Милутин Пироћанцу. Кад је прочитао рукопис

² О Пироћанчевој мисији на Цетињу писали су Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика Србије*, 231–3; Јовановић, *Политички односи Србије и Црне Горе*, 132/3; Види Крстић, Љушић, *Србија и ослободилачки покрети*, 407, 538–540.

– О Кнез-Михаиловој радњи на склапању балканског савеза вођена је полемика крајем прошлог века, у којој је учествовао и Пироћанац са више прилога – види Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика*, 7–8.

³ Исти, *Спољна полијтика*, 234–236.

⁴ Пироћанац, *Кнез Михаило*, 25.

⁵ Архив САНУ, 9985. О судбини документа види Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика*, 6. У *Мемоару* се говори о европској политици и источном питању, па стога није предмет нашег излагања.

⁶ А САНУ, 9986. Спис носи датум 15/27. јун 1867. године, дакле после Пироћанчевог доласка у Србију.

после двадесет шест година (1893), зачудио га је само застарели начин писања. Стога би морао, ако би се штампао, записао је својеручно старачком руком Пироћанац, урадити правописне и језичке исправке. Битно је да аутор није имао намеру да мења ишта из садржаја рукописа. У полемици која се потом водила око Балканског савеза, Пироћанац није користио тај рукопис.

Само је Радоман Јовановић изнео своје мишљење о спису, „у којему се и поред пристрасности његовог аутора, могу наћи важни подаци и запажања”.⁷

Милан Пироћанац је исписао многе примедбе на рачун Црногораца, врховне власти и политике коју је водио књаз Никола. Сам је нагласио, на крају рукописа, накнадно 1893. године, да је „писан искрено и отворено”. Нека запажања су тачна, нека претерана, а нека спорна. Његова политичка мисија није у средишту наше пажње, већ његови погледи о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима и најистакнутијим личностима црногорске политике и јавног живота. Многи наводи из Пироћанчевих списа бацају сенку на идеализовану представу о Црногорцима, њиховом животу и политичкој делатности. Ако и нису у свему тачна његова запажања, она истраживачима откривају путеве ка истини.⁸

У упутствима која му је дао Илија Гарашанин пише: „Ви морате, пре свега, старати се да упознате тајне мисли и тежње како књажеве тако и његове околине, односећи се на дела државна, и поред тога и приватне наклоности сваког и понаособ од њи, па према свему том удешаваћете Ваша дејствија у предозначеној цели.”⁹ Док је испуњавао то упутство председника владе, Пироћанац је правио забелешке, на основу којих је настао спис о Црној Гори, Брдима, Црногорцима и Брђанима.

Пироћанчев рукопис има више поглавља: *О Црној Гори уобичајне, О карактеру, Политичке услове у Црној Гори, Нарави и начин живота двора црногорског, Књаз Никола, Књагиња Милена, Књагиња Даринка, Сјана мајка књажева, Мирко ојџац књажев, Пејтар Вукојић ојџац књагиње Милене, Ђуро Мајановић, Маша Врбица, Пејта Пејовић, Марко Марјиновић, Иларион Роџановић мишироолић, Иво (Раков) Радоњић, Пејтар Филићов, Илија Пламенац (ојо Илија), Миљан, Анђо Даков, Пилејић Јоле, Церовић, Бошковић, О околини Црне Горе њеном сјању и политичким тежњама, Политичка владајуће дома у Црној Гори, Моја смотрења, Шта је у Црној Гори рађено за време мога задржавања*. Последњи одељак чини половину рукописа.

⁷ *Политички односи*, 14.

⁸ Представа о сопственој прошлости код нас је често идеализована, иако има бројних случајева неоправдане критике и кривотворења, пре свега из династијских, идеолошких, страначких и личних интереса. И у нашој повести било је владара попут аустријског Фердинанда, о коме је А. Ц. П. Тејлор написао: „Нови цар Фердинанд био је кретен, епилептичар и рахитичар; сав свој значај демонстрирао је својом једином логичном примједбом – ‘Ја сам цар и хоћу нудле’”, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Загреб 1990, 61. Пироћанац пише да је режим кнеза Михаила био „један од најгорих”, а кнез „један од најбољих владалаца” – *Кнез Михаило*, 5. Био је критичан према својој земљи и србијанској политици, па и према Црној Гори и Црногорцима.

– Љубомир Ненадовић записао је речи Стевана Вукогића, деде кнегиње Милене: „Шта је гођ неуљудно, не треба ни у шали да је међу људма – То су врло знамените речи; на таквом начелу основани су сви црногорски обичаји и сав духовни живот” – *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*, Београд 1929, 42. Овај исказ упућује нас на чињеницу да су „неуљудне” појаве прећуткиване и тако заборављане. Отуда, делимично, потиче идеализована представа коју смо створили сами о себи.

⁹ Крстић, Љушић, *Србија и ослободилачка акција*, 538.

Пироћанчева излагања сврставамо у пет целина: Црна Гора и Брда, Личности, Црногорска политика, Пироћанчева запажања и Збивања на Цетињу 1867. године.

Црна Гора и Брда

Пироћанчев суд о Црној Гори сличан је већини путника који су први пут крочили на њено тле – „да преко ти стена људске душе не може бити”. Нужда је Црногорце натерала да живе у тој каменитој пустињи, „у независности од странаца”. Неплодно земљиште једва може да прехрани трећину становништва. Остале две трећине житеља прехрану траже на другој страни. Најплоднији крај је бјелопавлићки басен, најбоље успева кромпир (кртола), добро је црмничко вино и сушена риба, али је стока слаба. Камене куће, често на два боја, споља остављају добар утисак, изнутра су скоро празне, прљаве и без икаквог намештаја. „Тешко путнику, који пролазећи кроз Црну Гору, не би све што му је од преке потребе, са собом носио.” ПUTEВА колских нема, постоје само боље и слабије стазе. Трговине нема. Школа нема осим на Цетињу, а и она је неуредна.

Црногорци су физички снажни, претерано немарни и суморна темперамента. „Са радом се ниједан не одликује. И ако је Црногорцу стидно жену посећи, није му зазорно да га жена рани.” Жене учествују у ратовању, у другој линији где прихватају рањенике и често плашљивце враћају у бој. Кад се саслушају искрене приче о црногорском ратовању, нарушава се слика о њиховој храбрости.

Муслимани који су живели у Црној Гори, па и на Цетињу, нису били Турци већ црногорске потурице. Црногорски кршеви нису привлачили Турке.

Свештенство је просто и не разликује се од обичног света.

Нарави Црногораца, где му Катунани служе као узор, и Брђана доста се разликују. Црногорци су „завојевачи”, чија главна карактерна црта јесте лаж, затим суровост, пучење, лакомост на убијање, спремност на издајство. Црногорци су оданији од Брђана владајућем двору, зато се двор њих држи. Своју храброст најчешће испољавају одсецањем глава и носева Турцима. Та врста дивље тираније последица је „оскудице чувства солидарности у државним пословима”.¹⁰ Црногорци знају да буду непослушни и непокорни свом владару. Често обичан Црногорац одговара књазу: „Нећу, Бога ми, Господару, па ме мушкетали.” Кад је владар делио пушке у Ријечкој нахији, одбили су да их приме, јер нису биле као и остале, па је књаз улетао у гомилу и повраћао ред шамарима и скидањем грбова капетанима.

Кад пише о сиромаштву митрополита, Пироћанац истиче да је код Црногораца „прошња постала цртом народног карактера”.

До књаза Данила у Црној Гори није било праве власти.¹¹ Владике су тежиле да стекну световну власт, не либећи се ни политичких убистава, али у

¹⁰ О овом проблему, који је постао предмет европске дипломатије, најпотпуније је писао Љ. Ненадовић, *О Црногорцима*, 36–46. Овом проблему требало би посветити посебну студију.

¹¹ Многи извори потврђују ово запажање. Ево шта о томе пише Ненадовић, добар познавалац Његоша и Црне Горе: „Желео је уредити своју земљу да буде колико толико налик на друге државе, и леп је почетак у томе учинио, али није могао ићи даље; није имао с ким, није имао с чим” – *О Црногорцима*, 135.

томе нису успеле. Митрополит, ког народ и даље зове владиком, ограничен је књажевим мешањем у његове надлежности, јер често и склапа и разводи бракове.

У Црној Гори постоји тростепена власт: књаз, Сенат и капетани. Књаз Данило није успео да потпуно централизује власт, будући да су племена успела да се изборе да старешина мора бити из њихове средине.

Највећа промена у црногорској државној организацији јесте прелазак са црквене на световну власт. „Ова је промена установе државне у Црној Гори врло штетна.” Пироћанац је имао на уму кад је изрицао овај суд, идеју о стварању „велике србске државе”, која би настала присаједињењем Црне Горе Србији. Ми данас знамо да је прелазак из владичанства (владиката) у кнежевину највећа тековина у развоју црногорске државности. Међутим, ондашњи србијански државници, обузети идејом уједињења или присаједињења, били су уверени да су две српске државе, са два династијама, биле велика препрека на том путу.¹²

Од доласка књаза Данила на власт у унутрашњој управи нису учињена никаква побољшања. Књаз је неограничени владар. „Све државне радње у њему се стичу.” Он је законодавац, администратор, судија, извршилац. „Са књазом води кореспонденцију погранични мудир о украденој кози, као год што с њим министри велики држава о политици Црне Горе преговарају.”

Сенат расправља о свему о чему и књаз, али за степен ниже. Састављен је од 15 чланова „из главара племена”, а на дужност, на Цетиње, долазе наизменице.

Локална власт у рукама је капетана.

Надлежности тих трију власти нису стриктно опредељене. Не постоји никаква процедура, све се свршава усмено. „Памћење старешина сва је државна архива.”

Суди се на основу обичаја, јер Закон књаза Данила „скоро је без значења”. Пироћанац је био зачуђен како судије заплетена питања добро расправљају и решавају, под условом да нису лично заинтересоване. Занимљива је слика колективног суђења коју је записао Пироћанац. Књаз обавља државне послове на сваком месту. Кад књаз обилази Црну Гору, често је присиљен да суди Црногорцима који му се обрате. „У тим приликама кад је много посла, књаз на једној, Мирко на другој, а скоро сваки сенатор на својој страни, суде, само да давијаше што пре оправе.” Књаз Никола је слаб судија и често чини грешке, које исправља његов отац.¹³ При суђењу главни доказ је заклетва, која собом носи велики ризик, јер не значи ништа лошим људима. Писмени докази су ретки. Приликом суђења за већа кривична дела, Сенат образује пороту. Тешки затвореници се често ослобађају казне, јер не постоје услови да је до краја издрже.

Данак у Црној Гори је „скоро јачи од данка који се у Србији плаћа”. Црна Гора остварује део прихода и од глобе.

¹² Гавро Вуковић је записао да је вест о проглашењу Црне Горе за Књажевину изазвала незадовољство у Београду, колико и на Цетињу. „Признати српски државник Илија Гарашанин рекао је, да је та промена најнесрећнији догађај за Србију” – *Мемоари*, Цетиње 1996, 416. Види, Радош Љушић, „Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима”, у: *Перо и повесћ*, Београд 1999, 149.

¹³ Овај став подвукла је особа која је читала Пироћанчев рукопис.

Књажева цивил-листа није одређена, али јесу плате митрополиту (600), председнику сената (700), сенаторима (100 и 200) и капетанима (30) талира на годину.

У Црној Гори је заведена народна војска као и у Србији, са нешто измењеним начином командовања. Подела народне војске на две класе није добро примљена, јер део Црногораца сматра понижавајућим сврставање у другу класу. Пироћанац је још једном указао на лош обичај одсецања глава и носева са непријатеља. Убити непријатеља а не одсећи му главу и потом нос, није значило ништа, будући да се и то узимало у обзир приликом додељивања ордења.

Од „српских провинција“ које окружују Црну Гору најважнија је Херцеговина. Она је у највећој беди и оскудици. Херцеговце одликују честитост и политичка разборитост. Током радње на уједињењу Српства њима ће припасти важна рола, јер су одани идеји сједињења са Србијом. „На целу Ерцеговину Србија може свагда рачунати као на једног човека.“

Рат је свезао судбину Црногораца и Херцеговаца, али пораз у рату 1862. године отворио им је очи, јер су схватили чему се могу надати из Црне Горе. Стриц Нићифора Дучића изјавио је да „не би желело да га икад сунце из Црне Горе огрије“. Херцеговци су веровали да њихова делатност иде добрим стазама, док их поменути рат није упропастио. Тешко им падају претње из Црне Горе.

Васојевићи, и они у Црној Гори и они у Турској су „темпераментом и карактером нама више ближи него Црногорцима“. Кучи су јуначка српска популација, скоро да су независни, отвореног су карактера и слободног говора. „Црна Гора свагда на њи виче.“ Делом припадају Црној Гори делом Турској. Због тога што су Црногорци лажно обележили гранична места приликом разграничења, избио је погранични сукоб 1867. године. Током разрешавања овог случаја један Куч је рекао да им је свеједно коме ће припасти, Црној Гори или Турској.

У слабијем додиру са Црном Гором су и племена Крастанића (sic!) и Гаша.

Црна Гора нема јачи уплив на брдска племена, осим она која су на самој граници. Уместо да се постарају да их лепим средствима придобију, Црногорци користе тзв. Мирков начин, претњом и силом решавају проблеме. Црногорске власти, пре свих књаз, зову племенске старешине да пребегну у Црну Гору и донесу им данас, а потом о њима не воде никаква рачуна. Жртве такве политике су поп Богдан Зимоњић из Зубаца и поп Жарко Љешичевић из Пиве. Пироћанац замера брдским старешинама још неуједињеним са Црном Гором што немају чврсти став према Цетињу и не одупиру му се. „Моје је уверење да је расположење свију племена окружавајући Црну Гору више противу ње него за њу.“

О Боки Которској није претпостављене извештавао, јер „цео свет зна да Бокези Црногорце мрзе“.

Књажевски двор, биљарда, обична је зграда, само нешто већа од других. Портрети личности из неколико владајућих европских кућа дају јој другачији унутрашњи изглед. У двору је смештена целокупна књажева фамилија. Заједнички живот владалачког дома велика је сметња вршењу државних послова, јер се обављају у породичној атмосфери. Књагињи за вратом „седи“ свекрва, као и у свакој другој кући.

Главна забава на двору је сједник. Док је Даринка била књагиња, постојала су два сједника, један за ужу породицу књажеву и одабране госте, а други за сенаторе и остале Црногорце. Књаз Никола се вратио једном сједнику, на коме

се најчешће картало, и то у новац. Играло се у мање новчане суме, а још чешће на дуг или позајмицу. Маша Врбица истакао се у поткрадању саиграча, на шта га је и књаз опомињао. Од дуге употребе, карте су често биле препознатљиве. Уобичајене игре биле су виђело, сетемецо (7 1/2) и макао.¹⁴ Сједник је трајао до поноћи, а ретко до два сата после поноћи.

На сједнику су обављани и државни послови, ту је владар издавао налоге, судио и водио политичке дебате. Гости су служени искључиво кафом, а само је књаз имао право да се мало привати сува меса са жара, или да јатаганом одсеца парче са суве плећке. На сједник се долазило у уобичајеној дневној гардероби.

Странци се на двору примају у салону на спрату. Прима их књаз, али често се пријему прикључи владарев отац Мирко, са најдужим и запаљеним чибукком, „да тим покаже како је он у Црној Гори све“.

Владар спава до 11 сати, а у 12 руча, док остали Црногорци устају око 9 сати. Црногорци проводе дан у „обичном трчкарању без цељи“ и „у лежању по ливади“, кад је лепо време. На цетињској ливади Црногорци најчешће играју буће, скачу и бацају камена.

О моралу на цетињском двору Пироћанац нема лепих речи. Једина личност која заслужује симпатије јесте књагиња Милена. Књаз не живи лепо са књагињом, и да му није родила децу, сумња да би остао са њом у браку. Међутим, њега је највише изненадила интима између књаза Николе и књагиње Даринке, синовца и стрине. „Између књаза и књагиње Даринке, уколико се по многим околностима закључити даје, било је одношаја који су границу сродства прелазили.“¹⁵

¹⁴ На почетку списа Пироћанац наводи као узрок покварености Цетињана проигравање на картама.

¹⁵ Види Вуковић, *Мемоари*, 417/8, 438; Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње – Подгорица 1995, 310–312; Димо Вујовић, *Књагиња Даринка, политичка активност*, Цетиње 1968, 148. О љубавном животу књаза и чланова његове фамилије остало је више података. Представа о извесним облицима неморалног понашања, осим наведених, оставио је и Сима Матавуљ. У *Десет година у Мавританији* пише: „У нас се прича да је Маврићанка добра мати, сестра и кћи, али, као жена, она је слабо приљубљена мужу... Лабавост брачне везе у Мавританији била је до скоро за причу“ – *Сабрана дела*, III, Београд 1953, 25.

Матавуљ је казивао Пери Тодоровићу, а он записао у *Дневнику*, 4. новембра 1894: „Био ми на вечери Сима Матавуљ... Дошав на разговор о Црној Гори и кнезу Николи, он рече да је то најбогајшији Србин, да он њега цени на 20 милиона динара. А вели „грдна је циција!“ Он и сад закључава цигарете да му не би млађи коју понушили. Престолонаследника Данила Сима сматра као кретена – много се онанисао док је био деран. Сад се жали (кад је Сима лане био послат у Ц. Гору) да већ не може ни да је... више. За кнежеву мајку, стару војоткињу Мирковицу, Сима вели да је била страховита курва – просто последња дроља. На њој су се изређали сви иоле лепши перјаници и други Црногорци. И тако је терала до своје 60 године. Покојни Мирко знао је то, али није марио. Он је на жене имао нарочит поглед. Сматрао их је просто као домаћу марву за намиривање потреба човека. – Ове сцене Симе Матавуља утолико су од значаја, што је он провео на Цетињу некаквих 7 година и зна цетињске прилике у прсте“ – Архив САНУ, 9785. Види и Поповић, *Мемоари*, 449–451. Слично Матавуљу мислио је о књазу Николи и Лази Костић. О томе пише Јован Ђонових: „По одласку с Цетиња није престајао да оптужује кнеза да је опљачкао Црну Гору и друге на њен рачун. Тврдио је да кнез има имовину од 10 милиона круна. Ова оцена кнежева богатства можда је фантастична. Али отац се ове Лазине оптужбе врло често понављају, и оне су основица доцнијег општег уверења да је кнез сиромашне Црне Горе био нека врста српскога Креза“ – *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Београд 1939, 45.

Личности

Пироћанац се трудио да похвата и запише лоше карактерне особине истакнутих личности Црне Горе. Ретке су особе о којима је похвално писао, а то су оне које су биле наклоњене искреној сарадњи са Србијом. Не може се рећи да су његова запажања нетачна, пре би се казало да су претерана. Да би се стекла реалнија представа о тим личностима, недостају подаци и о њиховим добрим особинама, које је прескакао или занемаривао. Зато нека од Пироћанчевих запажања ваља примити са опрезом.

Књаз Никола најгоре је прошао, понајвише због тога што је као владар Црне Горе био највећа препрека „присаједињењу” Црне Горе Србији. Нема сумње да је Пироћанац требало, за потребе србијанских државника, да сакупи и предочи све слабости књаза Николе, како би их могли користити у остваривању првенства у борби за ослобођење и уједињење Срба.

Двадесет шестогодишњи књаз је лепа склопа и правилних црта, средњег раста и личи на оца. У његовом карактеру „сакупљене су све рђаве стране покварени Црногораца”, народа још примитивног.¹⁶ Књаз Никола је велики неваљалац, покварен до последњег нерва, будући да се служи преваром, лажима, обманама. Он је страшљив, сујетан и фанфарон. Без оца Мирка, ни 24 часа не би смео да остане на Цетињу. Кад је 1862. године извршен атентат над њим, толико се препао да је његова мати повикала: „Куку, мени несрећници, где роди курву” и одпасала своју запрегу да му је привеже, тражећи у исто време пушку да она зликовца гони.¹⁷ Без оца и оружане пратње не предузима ни 50 корака на Цетињу и, сигурности ради, увек се враћа другим путем.

На његову нарав лоше утиче то што му Црногорци много повлађују. Зато се упушта у дела која су за осуду. Кад су три члана из породице атентатора дошла на Цетиње да нешто просе од књаза, затворио их је и потом наредио да се погубе. Проструко убиство изазвало је узнемирење, па су се књаз, Мирко и извршиоци убиства заклињали на кивоту Светог Петра да су невини. Извршиоци убиства су протерани, потом враћени на Цетиње и одликовани ордењем.

„Књаз је Никола лишен сваког знања и васпитања домаћег.” Он је превртљив, властољубив до лудила, а плитке памети, па отуда лако збуњив. Још је детињаст и не уме да скрива слабе стране. Саградио је колица у која је презао коња и с њима се возикао по Цетињу иако се у њима више пута извртао.

Уплив његовог оца битно је утицао на његову несамосталност. Док је Мирко боравио у Бечу, сенатори су га убедили да издвоји своју цивилисту из државног буџета. Чим се Мирко вратио, књаз је повукао своје обећање.

¹⁶ Ранко Алимпић у време мисије на Цетињу (1876) држао је здравицу која је хладно примљена, „јер се унапријед знало да су србијански државници више резервисани него икоји други, ма које државе, а још више пред Црногорцима, које су гледали с висине, као добре али дивље људе” – Вуковић, *Мемоари*, 209.

¹⁷ Атентат је извршен 5/17. августа 1862. године – Бранко Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 358, не наводи никакве податке ни о атентату ни о атентатору. На књаза је пуцао Саво Радовић, из освете, зато што му је оца обесио књаз Данило – Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници од 1852. до 1862.*, Београд 1923, 126.

Књаз Никола је грабљив и себичан. Новцем који добија од Русије увећава своје приватно имање. Његов иметак цени се на 500.000 до милион форинти и држи га изван Црне Горе. Последње жито које су Руси послали као помоћ Црногорцима, распродао је народу по скупом цени. Исто је урадио и са пушкама које су 1866. послали Руси, а 1867. године кнез Михаило. Само од њих стекао је приход од шест хиљада форинти.

Књегиња Милена је ретка личност која заслужује поштовање и симпатије. Честита, блага темперамента, нежна према породици и без политичких амбиција. Она се Пироћанцу допала, јер је била спремна да се жртвује за српско уједињење, препуштањем првенства Србији и кнезу Михаилу, коме се дивила.

Књегиња Даринка је због оданости Србији и симпатија према кнезу Михаилу измамила више лепих запажања, као госпа развијена и бистра. Она је обдарена способношћу бављења „узвишеном политиком”, и до 1866. године имала је највећи уплив у вођењу спољне политике. Од тада њен утицај на књаза Николу сасвим је ослабио, јер су њихови интимни односи охладнели, као и због тога што се отворено залагала за придржавање склопљеног србијанско-црногорског уговора. Бивша књегиња је наклоњена Србији и због тога што се надала удаји кћери Олге за неког члана династије Обреновић.¹⁸ Велика је штета што је ишчезао њен утицај на књаза Николу, јер је она „нашим намерама подпуно одана”.

Сјана, мајка књажева, неуредна од младости, „а и сад није чиста довољно, да би јој се млади век заборавити могао (овако Црногорци говоре)”.¹⁹ Без икаквог утицаја на мужа и сина, пије и у пијаном стању усуђује се да каже истину књазу.

Мирко, књажев отац, најважнија је личност Црне Горе. Средњег је стаса, јаког склопа и доброг здравља. „У рђавим својствима само га његов син надмашује.” Перфидан је, суров, крвопија, диваљ, сујетан, препушта се ласкавцима који уздижу његово јунаштво. Сам је спевао више лоших јуначких песама. Надалеко је чувена његова суровост исказана у похари Куча, које је на „веру узео, па после наредио изсећи рањенике, децу у колевци и све Куче попалити”.²⁰

Не зна ни читати ни писати, не познаје Србију нити остали српски свет. „Овај је човек највише противан нашим политичним намерама, и ја држим да он неће никад престати себичне цели следовати.” У тим речима требало би тражити разлоге оваквог Пироћанчевог портретисања војводе Мирка.

Пејтар Вукотић, отац књегиње Милене, изразити је представник „црногорског лукавства”, сматра његов зет. Пироћанац процењује да је Вукотић у стању да превари човека само једном, јер је „један од најограниченијих људи, што сам на Цетињу видио”. У србијанско-црногорским односима он у биљарди најживље заступа интересе кћери и зета. Србија се на њега не може ослањати. Иако потиче из добре куће, он олако даје обећања, али није спреман да их испуни. Његов отац *Сјеван*, осамдесетогодишњак, и бољи је човек и оданији је општим српским интересима.

¹⁸ Вујовић, *Књегиња Даринка*, 149.

¹⁹ Види шта је о томе казивао Матавуљ Тодоровићу, нап. бр. 13.

²⁰ Види Марко Миљанов, *Племе Кучи*, Београд 1902.

Ђуро Маџиановић, војвода и сенатор, ортак Мирков у трговини, државни касир. Његова кућа је најбогатија после књажеве. Њега није тешко придобити за србијанску страну. Иако често ласка књазу и Мирку, радо би им пружио отпор кад би имао подршку. Док су књаз и његов отац боравили у његуше, долазио је сваки дан Пироћанцу и говорио му о „несрећни и грабљивости“ оца и сина. Он му је испричао како је настао предлог о одвајању књажеве цивил-листе. Његов брат, *Њоја Пера*, права је паралажа и слат је да убије Луку Вукаловића.

Маша Врбица, први ађутант књаза Николе, којег Црногорци држе, „и то праведно, за најподлијег човека у Црној Гори“. Његов фамилијаран живот је скандалозан. Бави се војним питањима, посебно наоружањем Црне Горе, иако се у то не разуме, али зато „свој џеп пуни у свакој прилици“. За овог брбљивог лопова „књаз ми је сам говорио да он зна колико је Маша неваљао, али га држи зато што је њему одан“.

Пера Пејовић и капетан Пејовић у Скадру слични су Врбици. *Марко Мар-ишиновић*, ујак књажев, без икакве је вредности.

Поменуте личности одане су династији Петровић-Његош. Оне које следе хладније су у погледу династијског питања и наклоњеније уједињењу Црне Горе и Србије.

Иларион Рођановић, митрополит, ког народ зове владиком, пореклом је из незнатне породице из Бајица. Такав избор урађен је намерно, како би светов-на власт имала предност над духовном, књаз над владиком. Овај родољуб је прост човек, народ га поштује, а двор понижава. Од њега су одузета сва манастирска добра и живи оскудно од плате. Књаз се често меша у његове послове, нпр. склапа и разводи бракова. Не воли владајућу породицу, не ласка јој и не понижава јој се. О Србији говори лепо.

Иво (Раков) Радоњић, војвода и сенатор, потиче из јаке породице, некад гувернадурске. Добрим ласкањем и подршком спољнополитичкој оријентацији према Француској, уздигао се у сам врх за владе књаза Данила. У немилости је откад му је књаз Никола на сједнику, за трпезом рекао: „Муч, кучко!“ Повређен тиме, спремио се за пресељење у Србију, које му је онемогућено. Његова жена је сестра књаза Данила и војводе Мирка, али на њих не личи. Жена му је честита, а он „радан и уредан“ и тврдица. И даље је у лошим од-носима са владајућом породицом. Иако није образац постојаности, Србија би на њега могла да рачуна. Он има два сина, Стевана, који ништа не вреди и није у Црној Гори и Станка, књажевог ађутанта. Станко се васпитавао десет година у Паризу, умно је развијен и зналац је. Он једини сме да каже књазу оно што не смеју други, само зато што су били другови. Ни њега „није француска цивилизација подпуно успети могла да га неки црта црногорског карактера, што се улагивања тиче, подпуно ослободи“.

Из ове породице вреди поменути *Њоја Мињу*, који живи на Његушима, а који је случајно избегао наручену смрт од књаза. Тим поводом упитао је Пироћанац Станка Радоњића – да ли се његови плаше убиства из потаје, а он му је одговорио: „Зна добро књаз и Мирко да је наше племе јако и да крв не би неосвећена остала“. Иво Радоњић и Петар Вукотић убеђивали су књаза да уклони оца из земље, а он их је денунцирао код Мирка.

Петар Филић (Вујовић), сенатор љуботињски, честит је човек. Средње имућан, добар јунак, затворен и озбиљан.

Илија Пламенац (поп Илија), црмнички сенатор, иде у ред „најозбиљнији и разборитији Црногораца“. Није лак на језику, али је у стању каткад рећи истину у очи. Иако је његов брат Саво ожењен књажевом сестром Гордом, нису у милости владарева породице.

Миљан (Вуков),²¹ сенатор је и глава Васојевића, и оних у Црној Гори и оних у Турској. „Морална снага и разборитост неодговарају у њему његовом јунаштву.“ Слабог је стања, а на двору не ужива веће поверење. Не сналази се најбоље у политици и допушта да га руководе. Наклоњен је Србији.

Анђо Даков, сенатор и војвода граховски, није миљеник Цетиња. „Он то добро зна и у накнаду није ни најмање бољи према владајућој фамилији расположен.“ Пошто га је Мирко подстакао, Петар Вукотић је једном приликом пуцао на Анту као „издајника књажевог“, али је сукоб потом изглађен. Грахов-љани су најсиромашнији и редовно трпе глад и са Цетиња ретко добијају помоћ. Пироћанац пише да је Аното „прави сиром“, а Србији је јако одан.

Јоле Пилејић, сердар и војвода пиперски, сиротог је стања, а „радовао би се јако успеху наше политике“.

Церовић (Новица), стари војвода у Дробњацима, ретка је особа коју Пироћанац није успео лично да упозна. Церовић је разборит човек, веселац, који се пропио, потом оставио пиће и променио ћуд. Мирко га мрзи, јер је србијанском официру Љуби Ивановићу „побројао сва зла која на Цетињу чине и пророчествовао да ће се књажевска кућа ископати“. У дужностима га замењује син, који нема очевих својстава. Слабог су стања.

Бошковићи су племе од којег највише „зебе“ владарева фамилија. Књаз узалуд покушава да их придобије. Ристо Бошковић, сенатор и војвода бјелопав-лићки, иако је ожењен Мирковом сестром, ушао је у заверу против књаза Данила. Завера је случајно откривена, па су Бошковићеви морали да беже у Турску, а куће су им попаљене и разорене. Бајо, Видов син, командује војском, а сва браћа су му официри. Он се често спрда са јунаштвом Катунана. Бјелопав-лићи су племе јако и разборито. „У бојевима, у равни, оно се једино држи, док Катунани одма беже да се за крш склоне.“ Из ове породице вреди помена једна старица, коју на Цетињу зову вештицом. Пироћанцу је запала за око њена „решителна и разумна физиономија“, па није чудно што су је племеници држали за вођу племена. Њено име није записао.

Остале старешине нису од веће вредности, па их стога не помиње.

Црногорска политика

Основни правац црногорске политике јесте радња на присаједињењу Хер-цеговине и једног дела Арнаутлука Црној Гори, а потом обезбеђење Душанова престола, у сједињеном Српству, за династију Петровић-Његош. Ни потписани Уговор из 1866. године, ни било каква изјава о братству и патриотском

²¹ Види Вуковић, *Мемоари*, 55–98.

пожртвовању књаза Николе и његових сарадника, неће изменити црногорску тежњу да се недопусти предност кнезу Михаилу и Обреновићима. Проста и гола жеља Црне Горе јесте – да се ништа не ради и да се до толико жељеног циља уједињења не дође. Осетивши се угрожени одредбом поменутог уговора, књаз Никола и дом Петровић-Његош, чине све да се стекне уверење да они морају да напусте Црну Гору. Грабљивост, отимања, убиства и друге незаконите радње „отуђиле су им, може се слободно рећи, и саме Црногорце”. Многи незадовољници радо би се курталисали књажеве породице.

У Црној Гори је још јак француски утицај. Главни заговорници црногорске оријентације према Француској јесу књаз, Мирко, Иво Раков и књегиња Даринка. Сав народ је одан Русији и Србији. Један од разлога одређења према Француској јесте тај што су Руси наклоњенији Србији него Црној Гори. Руси су свагда упућивали Црногорце на савез са Србијом. Кад се зна да је Русима србијанско-црногорски уговор познат, лако је уочити да се Црна Гора плаши да не изгуби утакмицу са Србијом. Стога Француска све предузима да отцепи Црну Гору од Србије. Покушаји књаза Николе да се приближи Русима нису искрени.

Шта је приморало књаза Николу да пристане на одредбе Уговора из 1866. године? Прво, књаз Никола је веровао да ће својом „црногорском вештином” успети да добије од Србије 50.000 дуката царских, колико је тражио посредством Дучића, због уступања првенства кнезу Михаилу. Друго, очекивао је да ће добити велику помоћ у ратним потребама. То је требало да му послужи остварењу циља – да се наметне за владара целом Српству. Треће, будући да кнез Михаило није имао породе, живео је у уверењу да ће га наследити.

Околности су ишле против књажевих жеља. Уместо 50.000 дуката царских добио је 3.000. Ратна спрема показала је Црногорцима колико Србија вреди. Црногорске старешине схватиле су да су плате србијанских политичара у односу на њихове „доиста огромне”, што је „отворило јаке апетите код војвода и остали главара”.

На крају је књаз Никола остао са годишњом апанажом и титулом принца.

Пироћанчева запажања

Кад се има на уму политика цетињског двора, није лако осмислити пут којим би ишла србијанска политика „да до остварења србског уједињања дође”. Цетињски двор искључиво тежи да оствари своје династијске тежње, да седне на престо уједињеног Српства. Пироћанац сматра да је делатност Србије у Црној Гори оставила трага. Црногорци су стекли представу о значају Србије у европској политици, о зрелом вођењу државних послова и старању о свеукупном српском роду. У том погледу су код обичног света леп утисак оставили топови које је Србија израдила и поклонила Црној Гори. Црногорцима је јасно да су могућности напредовања у Црној Гори веома ограничене, али не и у Србији. И народ и старешине живе у великој сиротињи, па се с малим поклонима у новцу и стварима, који би се давали периодично, те васпитавањем њихове деце у Србији, Црногорци могу лако придобити за Србију. Тим начином најлакше ће се сузбити сепаратистичке тежње црногорског двора.

Добро је познато да руска и србијанска помоћ Црној Гори често одлази у књажеву касу. Стога не би било лоше повести рачуна о новцу који се даје Црној Гори. Књазу никад и ништа не би требало давати у новцу. Иако је књаз Никола све чинио да омете радњу Србије на уједињењу, с њим ваља одржавати коректне односе и ставити му до знања да Србија не очекује од њега и Црне Горе велику помоћ.

Ако би дошло до рата Србије са Турском, Црногорци ће ући у рат и против воље књаза Николе и Мирка. У том случају, предложи Пироћанац, требало би успоставити србијанску команду у Херцеговини како би се заштитили Херцеговци од насиља Црногораца. Кад рат избије, требало би: 1) скршити сепаратистичке тежње црногорског двора и 2) онемогућити ненаклоњеним силама да се умешају у рат. Рат би се водио комбинацијом четничког и уобичајеног начина ратовања. Две војске морале би одмах да се споје и ставе под србијанску команду.

Збивања на Цетињу 1867. године

Пошто је склопљен уговор између Србије и Црне Горе (1866), књаз Никола је затражио од кнеза Михаила да му додели једну личност за секретара, „који би државне послове водио у духу уговором посвећеним” и једног официра који би изучио црногорску ратну снагу. Тако су на Цетиње упућени Милан Пироћанац и капетан Љубомир Ивановић.²² Књаз Никола уместо да отпусти своје секретаре, позвао је свог лекара Панкрација, који је „много принео моралном покварењу к. књаза/ Николе”. Отерао је само Михаила Зегу, који га је покрао при куповини пушака. Пироћанац је био посебно незадовољан задржавањем Вацлика, „шпиона целог света”. Он је тражио од књаза да их отпусти, али до тога није дошло док је он боравио на Цетињу.

Књаз Никола је Пироћанца примио хладно и стављао му је до знања да би било најбоље да се што пре врати у Србију. Србијански политичар стекао је уверење да је књаз Никола био неискрен кад је приступио склапању уговора са Србијом. Он је слао Нићифора Дучића у Пешту да ступи у споразум са уредништвом „Заставе”, које није било наклоњено кнезу Михаилу. Дучић је ишао у Пешту, и уместо да ради за књаза Николу, радио је у интересу Србије. „Књагиња Даринка одма је казивала Дучићу да се на Цетињу не мисли држати уговор и да су врло незадовољни што нас добро нису могли преварити.”

Покушај књаза Николе да придобије Дучића да у Херцеговини ради за његове личне интересе није успео. То је послужило Пироћанцу да се замисли над чињеницом да књаз Никола није био сигуран ни у самог себе, одн. „да сам себи не верује”.

Књаз је био раздражен према Русији и Србији, а наклоњен Француској. Ни руски конзул Петковић није успео да ублажи његово незадовољство. Књаз је једном позвао Пироћанца у оцаклију и рекао му да су га понизили тиме што је Маринковић убедио Русе да га наоружавају посредством Србије. Није успело његово убеђивање да у томе Србија није имала удела, већ да је то став Русије. Књаз му је пребацио, потом: „Нико осим мене ништа не жртвује.” Пироћанац му је одговорио да је сам, без икаквог притиска, потписао уговор.

²² Види Душан Берић, „Пројект” Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској”, у: *Зборник за историју* МС 27, 1983, 152.

На Ново лето 1867. године књаз је позвао конзуле на Цетиње, али су дошли само Бозио и Виет. Он је обећао француском конзулу да ће следити савете Француске „и заклео се својом децом да ће реч своју држати”.

Услед свађе са кнегињом Даринком, књаз Никола одлучио је једног дана да види разорене блокхаузе. Том приликом наредио је да се иселе Црногорци, турски поданици на Вељем и Малом брду. Пошто су одбили његово наређење, издао је налог да се попале. На тај корак одлучио се на Виетов савет. Уследила је размена телеграма између великог везира и књаза, па књаз „није више могао врдати” изношењем неистине. Потом је извршио смотру војске на Ждребанику, али ни ту није могао да се скраси, иако га је отац задржавао, јер „њему је већ доста било не видети књагињу Даринку”.

Пироћанац излаже многе појединости о раду француског конзула у Скадру Виета, ког књаз Никола плаћа, као што је књаз Данило плаћао Екара. То му је казивао сам књаз и додао да „његов агент Пејовић заједно са Виетом од Исмаил-паше прилично профитира”.

Вацлик је сачинио један мемоар за књаза Николу, у којем се трудио да покаже шта би требало радити да се осигура у Српству првенство Петровић-Његошима. Сундечић му је доставио мемоар из ког је сазнао за идеју склапања савеза између Црне Горе, Грчке и Влашке. Мисија у Грчкој, додела ордена грчком краљу и идеја о упућивању 300 црногорских добровољаца у Кандију спречени су уз помоћ руске дипломатије, али Французи су успели да Кантакузен посети Цетиње, а Станко Радоњић Букурешт.

Виет је понајвише подстицао књаза Николу да пошаље депутацију у Цариград, коју ће француска дипломатија помоћи у решавању црногорско-турских проблема. Циљ мисије био би одвајање Црне Горе од Србије. Стога је Осман-пашин секретар Констан-ефендија послат на Цетиње. Сам књаз је Пироћанцу казивао да га је турски емисар питао шта тражи да би се одвојио од Србије. Да ли тражи Спич, Подгорицу? Кад се књаз одлучио да пошаље изасланика у Цариград, одабран је Мирко, састављени су захтеви, који су достављени и Пироћанцу на мишљење. Од Порте је тражено: 1) накнада у висини од пет милиона гроша за црногорска имања која су остала у Турској; 2) рушење подигнутих кула; 3) да се уместо лађе, коју је султан поклатио књазу, а она му без пристаништа није вредела, додели одговарајућа новчана сума. Књажев отац имао је упутства да преговара и о „другим стварима”. Пироћанац је одвраћао књаза од упућивања изасланика у Цариград. И Пироћанац и конзул Петковић нису били задовољни тражењем новца од Порте за имања, јер су веровали да га књаз неће поделити народу већ задржати за себе, будући да је већ био забринут како ће удати своје кћери без мираза. Захтевања је коначно редиговао Виет, који је са Цетиња понео 19 ордена. Његове услуге коштале су књаза 500 форинти, колико му је специјални изасланик предао на Риједи. Књаз не само да је обмануо руског конзула Петковића, већ се с њим и спрдао, иако је и Русима доделио неколико ордена. Пироћанцу је говорио да је послао орден и Јовану Мариновићу, али он је знао да то није истина.

Да би задржао султанову лађу, књаз је морао да на њој истакне заставу једне од признатих држава. Молио је Аустрију, Русију и Србију да му допусте употребу њихових застава, али је био одбијен. Руси су, потом, успели да одврате књаза да не враћа поклон султану. Зато су се књаз и Мирко састајали са Исмаил-

пашом скадарским на Риједи. Књаз је очекивао новчану потпору, не добивши је, вратио се на Цетиње незадовољан, репен да шаље изасланика у Цариград.

Потом се Пироћанац осврће на књажев рад у Херцеговини и Дробњацима, где је помоћу Богдана Зимоњића и Жарка Љешевића покушао да изазове немире. Пироћанац је тај књажев покушај, због новца који је дао поменутих старешинама, означио: „Ја сам уверен да се оваква радња не подиже са медаљама и неком стотином форинти у једном народу који леба нема.”

Црногорски књаз и његови сарадници често су пребацивали Пироћанцу да се Србија користила ратом из 1862. године да добије градове. Они нису били задовољни ни кнез Михаиловим одласком у Цариград. Пироћанац је доказивао да је добијање градова мирним путем „доказ наше зрелости”.

Пироћанац је записао свађу између Нићифора Дучића, књаза Николе и његовог оца Мирка. У књажевој кухињи (оџаклији) дошло је до препирке приликом разговора о Кучима. Незадовољан Кучима што нису прешли сви на црногорску територију после разграничења, Мирко је претио да ће их истребити мачем и огњем. Дучић је осудио Мирков наступ и политику насиља. Говорио је да је таква политика остављала лоше последице, и навео као пример то што се Кучи „данас радије са Турцима него са Црном Гором држе”. Сутрадан Мирко пре свих Маша Врбица, „разговор пређе у ватру”. Повређен једним „вицем чувствителним” и књажевом примедбом да га је створио човеком, а шумадијски дукати покварили, Дучић је сутрадан поднео оставку. Књаз је зазирао од Дучићевог одласка у Србију, али у томе није могао да га спречи.

У то време је на Цетиње пристигла нека енглеска протува, која је насамарила књаза и Вацлика за неко закопано благо у Турској. Вацлика су потом исмејавали да је уместо дуката донео нос од неког кина.

Иако му није била завидна дужност секретара, Пироћанац на Цетињу није доживео веће неповољности. Ипак, морао је да буде стално на опрезу. Црногорци су лишени неопходне пажње према људима који им дођу у кућу. Он је чешће у кући у којој је становао, ударао главом у плафон, на шта му је књаз добао: „Море, чувај главу, јер та глава мени треба.” На то се Мирко надовезао примедбом да на Цетињу постоји мајстор који сврдлом оправља главе. Србијанац је досетком узвратио да тај мајстор уме на тај начин да оправља само црногорске, а не и шумадијске главе.

Пироћанац је био незадовољан и тиме што су му понекад отварали писма, истичући да је то радио и књаз.

На славу, Ђурђевдан 1867. године, књаз Никола је Пироћанцу доделио Орден за независност Црне Горе другог реда и прстен, а Ивановићу исти орден и сат. Тиме је хтео да их орасположи пред одлазак, како би издејствовали од кнеза Михаила да му пошаље четири велика топа. Пироћанац је био незадовољан начином на који је чувано оружје у Црној Гори. Видео је да се једним мањим топом притиска кисели купус.

Црногорски политичари и књаз испратили су га свечано и утркивали се у препоручивању кнезу Михаилу. Петар Вукотић, Иво Радоњић и Ђуро Матановић говорили су му да се „на њи подпуно као на стену ослонити” могу. Књаз Никола молио је да се у Београду додели по један плац њему, Мирку и Вукотићу. Пироћанац је касније предложио Гарашанину да се и Иву Радоњићу додели плац. Он је мислио да би најбоље било да се у Београду изгради једна црногорска махала.

*

О Црној Гори и Црногорцима оставили су своја запажања многи странци и Срби у виду путописа, успомена, преписке или неког књижевног остварења. Овде пре свега мислим на Вука Караџића, Симу Милутиновића, Љубомира Ненадовића, Симу Матавуља... Њима се придружује и Милан Пироћанац, који је своја запажања о Црногорцима, Брђанима, Црној Гори и Брдима писао за потребе кнеза Михаила и Илије Гарашанина. Кад је до рукописа дошао при крају живота, понела га је мисао да спис објави, али до тога није дошло због два разлога: негативних оцена о Црногорцима и заузетости око полемике о спољној политици кнеза Михаила, о чему је раније било речи. Потом је уследила смрт и спис је остао необјављен, али не и непознат историографији.

Оваква врста историјских извора је драгоцен, мада лична и самим тим једностран. Његова вредност је у томе што открива слабе стране код Црногораца и Брђана, о којима се ретко ко усуђивао да пише. Слично Пироћанцу, Гавро Вуковић је тражио слабости Србијанаца и њихових политичара. Ваљало би да се озбиљније позабавимо и другом страном историје, сопственим слабостима, пропустима, грешкама и лошим карактерним цртама. Тиме ће се понекад нарушити идеализована представа о некој личности, догађају и појави, али наше ће знање о српској прошлости, а данас и о себи, бити поузданије и реалније.

Пироћанчева делатност на Цетињу (1866/1867) и његов спис део су процеса у којем су се надметале две српске династије и две српске државе за првенство у Српству. У томе се налазе узроци слабости овог списа, као и неке добре стране.

Radoš Ljušić

*MILAN PIROČANAC ABOUT MONTENEGRO, MONTENEGRINS,
BRDA AND BRDANS*

Summary

Milan Piroćanac (1837–1897), a prominent Serbian politician, visited Montenegro on two occasions. During his second visit (1866–1877) he was the secretary of Prince Nikola. As instructed by Ilija Garašanin, he attentively observed personalities and events in Cetinje and on the basis of that compiled a report on his visit to Montenegro, which he submitted to Prince Mihailo and the mentioned Serbian statesman.

His remarks refer to Montenegro and Brda, to the Prince's court and Montenegro's policymaking, prominent personalities, above all Prince Nikola and his activity in Cetinje.

Piroćanac's observations are exceptionally critical, he sought and found mainly negative characteristics and weaknesses in almost every person he wrote about. Words of praise are scarce, so that the impression about Montenegrins is largely negative. He implemented the same procedure in writing about Montenegro's policymaking, Piroćanac's activity in Cetinje (1866–1867) and his report are a part of continuing rivalry between two Serb dynasties and two Serb states for the primacy in Serbdom. This explains the shortcomings of this report, as well as some of its good points.

**ИЗ ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCHES**

Михаил Јамбаев

УДК 323(497.17),,18/19"
УДК 316.343(497.17)(091)

**„Поља су била уништена а шуме су
страдале од самовољне сече”**

**РУСКИ КОНЗУЛИ О ДРУШТВУ МАКЕДОНИЈЕ
ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА (АДМИНИСТРАЦИЈА, ЕКОНОМИЈА
И СТАНОВНИШТВО)¹**

АПСТРАКТ: У раду се разматра виђење друштва и друштвене ситуације у Македонији, руских дипломатских представника, конзула почетком 20. века. Посебна пажња посвећена је руском виђењу турске управе, економских прилика и становништва.

Руска империја стекла је по Кучук-Кајнарџијском миру 1774. године право да поставља своје конзуле у Турској. Први конзулат је отворен у Солуну, у последњој четвртини седамнаестог века (од 1878. године подигнут је на ранг Генералног конзулата).

Осамдесет година касније, 1856, Русија је, заједно са другим државама учесницима Париског конгреса, постала гарант његових одлука. Након тога, а у вези са одлукама Конгреса, мрежа руских конзулата на Балкану је проширена. Основни задатак конзулата било је надгледање реформи проглашених хат-ихумном Порте из 1856. године.² Конзулат у Битољу је основан 1861. године.

¹ Овај рад је написан на основу документарних извора Архива Спољне политике Руске империје. Реч је о извештајима руских конзула из Македоније, који се чувају у фондovima бр. 151 „Политархив”, бр. 180 „Посланство у Константинопољу”, бр. 213 „Конзулат у Битољу” и бр. 279 „Генерални конзулат у Солуну”. Ти извештаји представљају уникатне историјске изворе. У њима је детаљно осветљена друштвено-политичка, национална и црквена борба у Македонији, однос великих држава према Македонском питању и супарништво балканских држава у Македонији. Конзули су добијали информације из званичних извора, месних новина, личних разговора и преписке са месним становништвом.

² Хевролина В. М., „Донесения российских консулов в Боснии и Герцеговине как источник по истории их дипломатической деятельности. 1856–1874”, в: *Внешая политика России. Источники и историография*, Москва 1991, 40–64. (наведено место: 42.)

Током руско-турског рата 1877–1878. године, привремено је обуставио своју делатност, да би после рата, 1881. године, поново обновио своју делатност, али у рангу вицеконзулата, док је од 1901. године поново радио у статусу конзулата. Конзулат у Скопљу (Ушкуб) био је организован крајем 19. века. Та три града, Солун, Битољ и Скопље, у којима су радили руски конзулати, била су административна средишта турских вилајета (Солунског, Битољског (односно Манастирског) и Ушкубског (тј. Косовског)), који су мање-више покривали територију Македоније.

У годинама пред избијање Илинденског устанка (1901–1903), које представљају хронолошке оквири овог рада, руски конзули у Македонији били су: у Битољу – А. А. Ростковски, у Скопљу (Ушкубу) – В. Ф. Машков, у Солуну – Н. А. Иларионов, а затим А. А. Гирс, који је на месту конзула заменио Иларионова.

1) Систем управе у турским вилајетима (администрација)

Описујући систем управе у мекедонским вилајетима Османске империје, конзули су нарочито упозоравали на корупцију и безаконје, дубоко укоренење у административном механизму државе. Буквално у сваком извештају из Македоније конзули су се дотicali питања функционисања турске администрације, а њихова запажања имала су изразито критичко обележје. У том погледу су се посебно истицали извештаји из Косовског вилајета. В. Ф. Машков је извештавао о „очажном” положају и „административном распадању” у њему. Области насељене Албанцима називао је „арнаутлуком”, у коме је царовала „тешка анархија”. Машков је истицао да Косовски вилајет одликује „потпуно самовлашће и некажњивост муслиманског елемента и паралелно, поражавајући обесправљеност и незаштићеност хришћанског”...³

Битољским вилајетом је годину дана руководио валија (генерални гувернер) Абдул Керим Паша – тешко болестан човек. А. А. Ростковски га је описивао као часног човека који је искрено желео да ради на добробит поверене му области. Но због његове неизлечиве болести то није било могуће. По сведочењу Ростовског, Абдул Керим Паша није могао лично да се бави пословима који су му били поверени, и због тога је све препуштао свом љубимцу управнику полиције, „ужасном фанатику и подмитљивцу”, од кога је „много страдало” и хришћанско и муслиманско становништво. Но, валија је у управника полиције имао толико поверења да није прихватио никакве жалбе на његов рачун, тако да су све злоупотребе приписивале њему самом.⁴ У исто време он је неколико пута подносио оставку на своју дужност – али је сваки пут био одбијен. У новембру 1901. године Ростовски је послао следећи извештај: „... наш Генерал-губернатор је тешко болестан и већ неколико месеци не устаје из постеље, а нема никога да га замени.”⁵ До времена када му се болест погоршала, Абдул Керим Паша је заиста покушавао да предузме неке мере против

³ Архив Внешней Политики Российской Империи (даље: АВПРИ), ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 65.

⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 52.

⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 70.

злоупотреба на локалном нивоу. Тако је, на пример, покушавао да обузда војне страже (бекчи), које су терорисале хришћанска села. Абдул Керим је наредио да у хришћанским селима страже сачињавају сами хришћани. Ипак, радост хришћана била је кратког века, јер им је забрањено ношење оружја, а због ненаоружаних стража „поља су била уништена, а шуме су страдале од самоволне сече”.⁶ Хришћани су у таквој ситуацији морали да се обрате валији с молбом да им дозволи да ради заштите села изнајме муслиманске стражаре. Тако су се вратиле старе невоље. (Тешко је проценити којим се циљевима у конкретном случају валија руководио при доношењу такве одлуке.)

Почетком 1902. године постављен је нови валија – Едип Паша. За стање у вилајету он се интересовао много мање него његов претходник. Злоупотребе бекчи нису га занимале и био је „страшан фанатик”.⁷ У време његове владавине корупција администрације је постала свеопшта, а његово окружење су чинили корумпирани чиновници и он се налазио под њиховим утицајем. Многима је то давало за право да сумњају да је и он учествовао у подели мита.⁸ И не без разлога – почетком јануара 1903. године он је био смењен због корупције.⁹

Нови валија – Али Риза Паша „круто” се прихватио испуњења свих својих дужности. Службеницима је наредио да не узимају ништа „скупо” од становништва, а и казнио да је неког ситног начелника за примање мита, које је изнуђивао од становништва под претњом незаконитог хапшења због тобожњих веза с побуњеницима. Осим тога, у затвор су били послати жандармеријски официри, који су војницима допустили да пљачкају сељаке. Валија је наредио и да ти службеници надокнаде становништву вредност опљачканих ствари.¹⁰ Тешко је проценити колико су те одлуке биле доследно спроведене у делу, ако нису представљале само обично „бацање прашине у очи”. У том погледу занимљиво је следеће размишљање А. А. Гирса, генералног конзула Русије у Солуну 1902–1903. године: „Турске власти се не мењају, дух система и строго извршавање одлука њима су потпуно страни. У првом полету (сиц! после доласка на власт) они прибегавају одлучним и крајњим мерама, а затим се брзо враћају уобичајеној лакомислености и – што у датим околностима није мање опасно – уобичајеној поткупљивости.”¹¹

Уочи Илинденског устанка (1. јула 1903. године) Ростовски је следећим речима описао стање у администрацији Битољског вилајета: „... Турска администрација се налази у потпуном расулу, нико не жели да извршава наређења свог начелства.”¹²

Хасан Рефик Паша, који се до априла 1901. године налазио на челу Солунског вилајета, био је такође стар и болестан човек. У јануару 1901. године по други пут га је ударила кап, после чега је постао „потпуно неспособан да

⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 60.

⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 58, 61–62.

⁸ АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 563, л. 68.

⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 22.

¹⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 25–26.

¹¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 53–54.

¹² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 213.

управља облашћу”, што свакако, није могло да се не одрази на управне послове којима је руководио дефтердар (виши финансијски чиновник) вилајета Кемал-бег. Иларионов је јављао да без обзира на способности и знање дефтердара, он нема ту власт као валија, „а због тога већина службеника дозвољава себи такве ствари које би се једва могле замислити да је на власти способан генерал-губернатор”.¹³

У мају 1901. године био је постављен нови валија, који је за мање од годину дана смењен са дужности. У марту 1902. године на чело вилајета је постављен Хасан Фехми Паша. Но ни нове промене нису могле ситуацију променити набоље. Руски генерални конзул у Солуну Гирс истицао је у свом извештају од 16. септембра 1902. да „пометеност месних власти и њихова немоћ не само да успостављају мир већ и предупредују стварање нереда.”¹⁴ Нешто касније Гирс је обишао вилајет и лично се уверио у размере административне збрке и самовоље. У вези с тим он је сачинио подробен извештај. Посебно је занимљива чињеница да је Гирс указивао управо на „незнање”, „лакомисленост” и самовољу локалне администрације, као на главни узрок „нестабилне ситуације у области, захваљујући којој нереди, изазивани споља, налазе и увек ће овде наћи плодно тле. А међу њима, упади чета, наоружаних од стране македонског комитета, заузимају, свакако, прво место.”¹⁵ По Турском мишљењу, турске власти су да је било жеље и умећа, могле лако, да се обрачунају са четничким одредима. „Ако су власти до данас деловале неодлучно, нехотице се може закључити да је присуство комита у селима њима делимично ишло на руку. Такав закључак може изгледати парадоксалан, но само на први поглед” – истицао је Гирс.¹⁶ Ствар је у томе да је обезбеђење поретка у области било поверено полицијским органима, који су се, у основи, попуњавали из редова Албанаца. Заптије и сувари (пешадијски и коњички жандари) „увек су испољавали посебну суровост у односу према хришћанском делу становништва и снисходљивост према муслиманима. Од времена појаве комитских чета, таква врста њихових активности, којима на терену руководе срески начелници (кајмакани), људи непросвећени и у већини случајева лихвари, нашла је још сигурнију основу. У садашње време се свако дело које се одигра у селима у којима живе искључиво Бугари, приписује комитама и служи као повод за хапшење и затварање у тамницу неколико Бугара, који се увек бирају из слоја богатијих, како би имали могућност да плате откуп. Тај манир се практикује веома често у селима пре трговачким, него земљорадничким, где Бугара који имају новца не недостаје. Суме које се прикупљају таквим путем делом иду – као што је мени познато, из поузданих извора – на задовољење административних потреба.”¹⁷

Гирс је истицао да се управљање облашћу налази у рукама „разних кајмакама, мудира и полицијских комесара, а не у рукама виших власти вилајета

¹³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 20–21.

¹⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 78.

¹⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92.

¹⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92.

¹⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92–93.

и државе. Какве год да су биле инструкције, усмерене ка умереном односу и непристраници, које су потицале од ових последњих, узајамни односи управљача и потчињених у провинцији остали су непромењени: обесправљени хришћанин у рукама свемогућег турског чиновника”. И управо због тога Солунски вилајет је „поље на коме делују бугарски агитатори”. Акцијама кајмакама, службеника жандармерије и полиције могуће је објаснити, сматрао је Гирс, „ту лакоћу с којом македонске чете сеју смутњу по читавој провинцији током прошле и претпрошле године”.¹⁸ При том кајмакама, који су злоупотребљавали власт, а нису могли да се изборе са проблемима власти, није било могуће сменити. То нису могли (или нису желели?) да учине ни валија, па чак ни главни инспектор вилајета, због тога што су се кајмакама одражавали на својим положајима захваљујући покровитељима у Константинопољу.¹⁹

2) Економија

Административни хаос је био један од узрока погоршане финансијске ситуације у македонским вилајетима. Према извештајима Ростковског, државна каса у Битољском вилајету била је празна. Сви приходи који су се у њу сливали хитно су се, по наређењу Порте, пребацивали у Константинопољ, док за покриће месних потреба није остајало никаквих средстава. Не само грађански чиновници већ ни војни нису добијали плате. „Официри и војници не добијају плату” – извештавао је А. А. Ростковски 1. августа 1901. године – „снабдевачи армије, због неплаћања, престали су да испоручују храну, тако да је администрација била принуђена да хтела-не хтела, са расположивим новцем којег нема, сама купује провијант за војнике на пијанци.”²⁰ Молбе, тим поводом упућиване у Константинопољ, остајале су без одговора.

Следеће, 1902. године, ситуација се још више погоршала. Према стању у априлу, официри Битољског гарнизона нису добијали плату већ седам месеци, а њихове породице само што нису умирале од глади, док су дотадашњи добављачи армије дефинитивно пропали (то су првенствено били хришћани и Јевреји).²¹

Идилична ситуација била је и у Косовском вилајету, где чиновници и официри, у новембру 1901. године, нису примали плате између 6 до 18 месеци. Жене и удовице официра покушавале су чак неколико пута да се физички обрачунају са дефтердаром. И ту су добављачи обуставили испоруку провијаната због неплаћења заосталих дуговања. Машков је не следећи начин објашњавао ситуацију која је била створена: „... Садашњи безизлазни положај Косовског вилајета – директан је производ оног слабо прорачунатог система повлађивања овдашњим муслиманима, који чак угрожава сам

¹⁸ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94–95.

¹⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94–95.

²⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 51.

²¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 40–41.

опстанак Турске у Европи”.²² И заиста, Албанци су једноставно одбијали да плаћају порезе.²³

У Солунском вилајету је чак, да би била поправљена лоша финансијска ситуација, у јуну 1901. године издата наредба да се у каси вилајета задржи „за потребе месних власти 80.000 лира из прихода од пореза на овце, за идућу фискалну годину...”²⁴

Ево шта је Гирс забележио о томе до чега је доводила нередовна исплата финансијских обавеза (октобар 1902. године): „Бедне плате, које добијају полицијски службеници, никада се не исплаћују на време. Читаве месеце заптије и сувари ништа не добијају... Полицијски органи принуђени су због тога да другим путевима, који су њима и иначе прешли у навик, обезбеђују награду за свој рад, пошто су недовољно и неуредно исплаћивани из, увек оскудне, касе вилајета.”²⁵ Порта је на тај начин свесно или несвесно гурала војнике и полицију на преступе. Једне – ка плачки мирних становника у време операција хапшења четника по селима, а друге – на примање мита. Ростовски је описао случај (јун 1903), када су у селу Клисура војници посекали 20.000 стабала дрвећа за суму од око 9.000 лира.²⁶

А. А. Ростовски је успео да састави извештај о државним приходима и расходима македонских вилајета.²⁷ Као извор су му служили приручници – салнаме, који су се повремено издавали у сваком вилајету. Те књиге су садржавале крајње податке – Ростовски је истицао да у њима „нема података о царинским приходима, прослеђеним право у Константинопољ, посредним порезима, убираним директно од Управе Отоманског дуга ради уплате на име државних зајмова, приходи од продаје дувана путем откупа... Услед тога се, подаци који се ниже наводе, не односе на одређену годину, већ представљају просечну вредност за последњих десет година... Због извесне инертности турске финансијске управе цифре о прикупљеним приходима и направљеним расходима остају из године у годину готово једнаке и због тога се оне слободно могу прилагодити садашњем времену.”²⁸

А. А. Ростовски је углавном користио податке за 1893. годину. Но, сматрао је да они пружају представу и о ситуацији 1903. године. Укупни приходи Битољског вилајета, према подацима А. А. Ростовског, били су 53, 738.748 пијастара. Као главне ставке прихода појављују се: десетак – око 18,000.000, војни откуп – око 9,000.000 и порез на овце и козе – око 9,000.000.²⁹ Расходи Битољског вилајета били су 10,136.571 пијастар. Од тога – више од 4,000.000 одлазило је на издржавање жандармерије и пореске управе, око 2,000.000 – чин-овницима „Унутрашњих послова”.³⁰ Тако је укупан салдо прихода и расхода у

²² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 65–66.

²³ О подацима који потврђују ту чињеницу, нешто касније.

²⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 33.

²⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94.

²⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 40.

²⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 37–38.

²⁸ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 28, 67.

²⁹ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 29–30.

³⁰ Тако је наведено код Ростовског.

Битољском вилајету био позитиван (43,602.177 пијастра).³¹ У Солунском вилајету приходи су били већи од расхода за 52.478.907 пијастара.³² За разлику од Битољског и Солунског, салдо прихода и расхода у Косовском вилајету био је негативан – 1,658.261 пијастар. Ростовски је такво стање ствари објашњавао не сиромаштвом Албанаца, који су чинили већину становништва Косовског вилајета, и не неплодношћу њихове земље, већ недостатком жеље да плаћају порезе и да, уопште, признају било какву власт, те, што је најважније, незаинтересованост турских власти да према њима примењују строге мере.³³

Покушаји спровођења реформи у административној, судској и политичкој сфери (нпр. заједнички Бечки програм Русије и Аустроугарске), у таквим условима били су осуђени на пропаст. Механизам управљања није могао изаћи на крај са државним потребама.

Иако су економски аспекти у конзулским извештајима слабије осветљавани, јер је доминирало занимање за политику, ипак сачувани извештај „Важнији предмети извоза и увоза Солунске луке 1901. године”, дозвољава да се стекне потпунија слика о економском стању у Македонији почетком века.³⁴

Принос житарица у Солунском вилајету је 1901. године био слаб, изузев кукуруза који је обилно родио (и наредне, 1902. године Солунски вилајет је погодила неродица). Принос житарица био је мањи од просечног и у Косовском вилајету. Читав род житарица отишао је на унутрашње потребе, чак је било потребно и увозити га из других области Турске (21.000 тона за 3,200.000 франака) и из Бугарске (15.000 тона за 800.000 франака). Извожени су овас, јечам, раж и кукуруз. Највише је извожен кукуруз (30.000 тона) – у Италију, Енглеску и Холандију; затим овас (17.000 тона) – поново у Италију, Енглеску, Холандију, али и у Француску и Аустроугарску.³⁵

Принос дувана је био добар. Извожен је, за 1,000.000 франака, у Немачку, Аустроугарску, Египат и на Крит. Преко луке у Кавали било је извезено око 10.000 тона дувана, за суму већу од 30,000.000 франака. Македонски дуван је највише увозила Аустроугарска – 5.493 тона, док је Русија увезла само 364 тоне.³⁶

Осим дувана извожена је и вуна: 300.000 кг – у Америку, Аустроугарску и Француску, за суму од 270.000 франака.³⁷

Памук је био обран у малим количинама, а и био је ниског квалитета, услед чега је било потребно увозити га.

У Македонији су успевале и различите врсте мака. Семе мака било је извезено у Немачку и Француску за 900.000 франака. Сто тона опијума извезено је у Енглеску и Француску за 2,900.000 франака.³⁸

³¹ АВРПИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 30–31.

³² АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 563, л. 48.

³³ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 67.

³⁴ Нажалост, у извештају се не говори ко га је и у вези са чим саставио. Слични извештаји за 1902. и 1903. годину у АВПРИ нису нађени.

³⁵ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 2.

³⁶ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 3.

³⁷ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 5.

³⁸ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 6.

У Македонији су се производиле руде: мангана (извезено је 13.000 тона), олова (110 тона), руде које садрже хром (извезено 5.000 тона).³⁹ Укупно је из солунске луке у Кавали 1901. године било извезено сировина, производна и робе за 53.512.818 франака.⁴⁰

Преко тих лука су у Македонији стизали мануфактурна роба, углавном тканине, и неки прехрамбени производи – шећер, брашно, пшеница и кафа. Осим тога, у македонске луке су стизали метали, ситна метална роба, посуђе, стакло, папир и неки други производи. Укупно је у солунску луку и луку у Кавали 1901. било доведено за 58,852.880 франака.⁴¹

Како се може видети, Македонија је почетком XX века била изразито аграрна област, из које су се извозили земљораднички производи и сировине. Није било говора о некаквој производњи изузев домаће радиности и занатства. Чињеница да је руда извожена говори само о постојању рударства. Но, на основу података из извештаја не може се јасно одредити каква је била организација рударства, и на каквом нивоу развоја се налазила.⁴²

3) Становништво

У својим извештајима конзули су спомињали углавном Словене, који чине основно становништво Македоније. А. А. Гирс је закључио да „маса једнородног хришћанског становништва компактно насељава Солунски вилајет, југоисточни део Косовског и већу половину Битољског.”⁴³ То је, у основи, било словенско становништво.

Осим тога, конзули су извештавали и о Албанцима, Турцима, Грцима, Власима и Јеврејима, који су живели у Македонији, а спомињали су и тзв. „грекомане”.

Словенско становништво Македоније: Етничка припадност словенског становништва Македоније (Бугари? Срби? Македонци? и једни, и други, и трећи?) увек је представљена сложен проблем за научнике – слависте и увек је била предмет расправе. Многи од њих нису могли једнозначно одговорити на то питање, чак ни себи.

Руски конзули, свакако, нису били специјалисти али године проведене у Македонији су ипак утицале на њих, те су стекли извесно (макар и субјективно) мишљење. То показују следећи примери.

Када је Ростковски употребљивао етноним „Бугари” он је вероватно под њим пре свега подразумевао представнике православног словенског становништва, које је у црквеном погледу припадао Егзархату. Аналогно томе, под Србима је подразумевао православне Словене који су се налазили под јурисдикцијом Патријаршије, а изјашњавали су се као Срби (јер су истовремено пос-

³⁹ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 7.

⁴⁰ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 7.

⁴¹ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 13.

⁴² АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 14.

⁴³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 3.

тојали и Словени патријархисти, који су себе сматрали Бугарима). Тешко је проценити како је заиста било, али је такве закључке могуће направити на основу његових извештаја. Како је већ наглашено, Ростковски је имао веома опрезно мишљење о националној припадности македонских Словена. Поделу македонских Словена на Бугаре и Србе користио је, по свему судећи, ради поједностављивања обраде информација из његових извештаја. Ростковски спомиње српска села у кази Кичево, где издваја округ Поречје, насељен готово искључиво Србима.⁴⁴

Иларионов, који је био генерални конзул у Солуну до 28. маја 1902, такође је као и Ростковски имао, може се рећи, опрезан поглед на то сложено питање. Из његових извештаја може се закључити да је у Солунском вилајету живело углавном бугарско становништво, али се у налазила и села са српским становништвом. Он је истицао да „у Воденској и Пољанијској (Дебарској) епархији Солунског вилајета” има Словена патријархиста, који себе сматрају Србима.⁴⁵

Гирс, који је заменио Иларионова, називао је читаво становништво Солунског вилајета бугарским. Оценио је чак да су, у граничним деловима Солунског, Битољског и Косовског вилајета, права Срба „на самоталну црквено-општинску организацију... сумњива”.⁴⁶

Мишљење В. Ф. Машкова о националности Словена који су живели у Косовском вилајету (у његовом македонском делу) било је веома категорично. Најпре, он је сматрао да је „самосазнање народних маса потпуно неразвијено” и да у његовом формирању важну улогу имају одређене пропаганде. Потом, био је скептичан у односу према бугарским претензијама на Македонију. Тако је, не без извесног сарказма, закључивао да „егзархиски попови... већ тридесет година убеђују Македонце да су они – најбоља грана 'славног бугарског народа' ... а учитељи, који су у највећем броју укључени у локалне македонске комитете, све своје снаге усмеравају на то, да би ђаке из безличних Македонаца преобратили у фанатике бугарске ствари...”⁴⁷ Не мање оштро он се изјашњавао о „проповеданим... лажним етнографским доктринама”. Због тога је говорио о „бугарашким Македонцима” и „Бугарашима”.⁴⁸

В. Ф. Машков је извештавао о 10.000 домова Словена патријархиста Ушкубске епархије – тј., по његовим речима, о Србима и „србоманизма” – Македонцима и о 2.300 домова Бугара (овде, нажалост, није прецизирао да ли је реч о Скопљу или широј области). При том, В. Ф. Машков је од 2.300 бугарских домова 1.800 прибројао „егзархијској маси”, подразумевајући под њом: „сјајно испољен тип 'царске раје', савесних – само да би их оставили на миру – платиша како данка турској влади и намета бугарском револуционарном комитету тако и спремних да плате и српском комитету, ако би он постојао и то тражио. Та аморфна маса такође је спремна да се сутра назове Србима, исто онако као што данас покорно носи име Бугара. Представници тог елемента –

⁴⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

⁴⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 79.

⁴⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 104.

⁴⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 39.

⁴⁸ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 39.

несаломиве тврдице – Македонци – обузети су искључиво бригом о хлебу насупином. Они, заправо, подједнако мрзе и Турке и Бугаре и самог Синезија (Скопског бугарског митрополита – М. Ј.), који их подједнако пљачкају, и у дубини душе приклањају се Србима који понекад 'дају' а никада не 'деру', али иду на поводцу за комитетом из страха од репресалија."⁴⁹

Такви ставови нису били тајна за активисте бугарског националног покрета у Македонији. И није случајно да је Машков важио у њиховом кругу за србофила и мрзитеља Бугара.

Није искључено да је тако оштра позиција Машкова била условљена његовим личним непријатељством (које, могуће је, није било лишено основа) према тим бугарским активистима. Најпре ће бити да то није била лична мржња, већ неприхватање метода њихове делатности, што је довело Машкова до непријатељства према покрету у целини и према његовом циљу.

Албанци: Доста пажње конзули су посвећивали Албанцима, који су насељавали у основи, западне области Македоније (Ростковски је писао о Дибарском, Дебарском санџаку, „са компактним албанским становништвом“). Конзулски извештаји били су буквално преплављени обавештењима о „међусобним односима“ Албанаца и хришћанског становништва Македоније.

Ствар је у томе, да су ситне административне и полицијске функције, повезане са ношењем оружја, могли обављати само муслимани (хришћанима је ношење оружја било забрањено). Главну масу војних стражара и жандарма чинили су Албанци који су користили службени положај ради прогона хришћана. Они нису само попустили албанским бандитима, већ су и сами вређали сељаке. Заправо, то што су албански бандити пљачкали у првом реду хришћане, може се објаснити тиме што хришћани, како је већ наглашено, нису имали права на ношење оружја. Ростковски је известио о једном занимљивом случају вредном пажње: у округу Поречје, у суседству са Дебарским, и „насељеном скоро искључиво Србима, мудир (управник невелике казе), без дозволе вишких власти, одобрио је хришћанском становништву да набави оружје и да у сваком селу има наоружану стражу, која није допуштала Албанцима – разбојницима да пљачкају становништво. Према сведочанствима добијеним из Поречја, током те године (извештај од 1. септембра 1901. године) није било напада разбојника и никада раније становништво није било тако безбедно као ове године."⁵⁰ Тај случај може се убројати у групу невероватних, истовремено он показује један од могућих начина увођења реда.

Албанци, увидевши неспособност Порте да одржава ред у провинцијама, извели су одговарајуће закључке. Ево шта је у вези с тим известио Ростковски: „... Турска постепено губи сваки престиж у очима Албанаца, који су, убедивши се да је влада потпуно немоћна, почели да отворено врше разбојништва, на очиглед власти, kidнапујући оне који су пролазили тим подручјем и тражећи за њих откуп“, а Турска се плаши „да оштрим мерама не изазове устанак у читавој Албанији, који би, на жалост, било немогуће угушити."⁵¹

⁴⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2641, л. 26–27.

⁵⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

⁵¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

Дебарски санџак био је право легло разбојника. Велика маса турске војске, која је тамо размештена крајем лета 1902. године ради хватања четника, није дозвољавала Албанцима да напуштају тај санџак, због чега су се они, према подацима Ростковског, бавили пљачком у свом округу, што је, у невољи, зближавало муслимане и хришћане. Влада је, упркос томе, остала неактивна.⁵²

Друга група албанских разбојника бавила се шверцом оружја за македонске чете, пребацијући га из Старе Србије. За једну такву операцију, по неким подацима, они су зарађивали до 300%.⁵³ Од Албанаца су се формирали специјално ради прогона четника. Но, правећи се да јуре четнике, башибозуци су чинили насиља у хришћанским селима. Ростковски је 27. јануара 1902. године јавио о једној од многобројних чињеница. Жандармеријски капетан Риза-бег, добивши извештај о четничким војводама које су се скупиле у једном од села, упутио се тамо ради њиховог хватања. Он се „зауставио у суседном селу и послао је људе да из околних муслиманских села позову добровољце за помоћ војсци ради хватања бугарских револуционара – закључио је Ростковски – што је имало за последицу то да су муслимани уобразили да их је власт опуномоћила да хватају и истребљују чланове комитета...“⁵⁴

Насиље и некажњавање башибозука Ростковски је објашњавао родбинским везама и подршком коју су они добијали од албанског становништва. На пример, 31. марта 1903. године Ростковски је известио о томе да су у време сукоба турских власти са четницима, убијена два бекчи-Албанца из Дебра, који су се са другим башибозуцима помагали Турцима. Када су житељи Дебра сазнали што се догодило, затворили су пијацу и сакупили су се у џамији, где су већали да ли треба да крену на Охридску казу, да би тамо „поклали све Бугаре, који се буне против султана“. Неколико „благоразумених бегова“, ипак је успео да убеди присутне да најпре питају власти за мишљење. Валија је одговорио да војске има довољно и да помоћ башибозлука није потребна. То одбијање се уопште се није допало Албанцима, „који су већ планирали да пљачкају и тероризу, под изговором гушења устанка, због чега су одлучили да у граду Дибру (Дебар) сазову збор опуномоћених представника из читавог санџака“. На збору је одлучено да се „не допусте никакве реформе, које предлажу иноверне државе, да се забрани Албанцима да прихватају најамну службу телохранитеља код богатих хришћана; а онима који су се већ налазили у служби наређено је да дају отказе. Збор је закључио да је у случају да султан почне да уводи реформе потребно поклати хришћане“, а затим „се борити до последње капи крви против новоуведеног.“⁵⁵

„Грекомани“: Већина Грка (оних које су, грчке власти сматрале Грцима), који су живели у Македонији, или тачније, у Битољском вилајету и у суседним областима Солунског вилајета, које су се граничиле са Бугарском, заправо то није ни била.

Мрежа грчких агената, која је почела активно да делује од 1901. године, а коју су створили грчки митрополити и конзули, омогућила је стварање ситуације у којој „многи патријархијски свештеници тајно служе службу на

⁵² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 54–55.

⁵³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 118.

⁵⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 8.

⁵⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 82–83.

словенском, а учитељи у школама уместо на грчком предају на бугарском језику и, на крају, узимају учешће у бугарским револуционарним комитетима.⁵⁶ Сви они су били смењени „због преласка на страну Бугара”. Истовремено, како је у августу 1901. године закључио Иларнонов, „међу Бугарима Солунског, Косовског и других вилајета има још увек доста грекомана, тј. таквих Бугара који досад нису примамљени обећањима егзархије о богаћењу и остали су под влашћу Васељенске патријаршије.”⁵⁷

Непоштена политика грчке врхушке у Македонији (фактичко приклањање терору власти у односу према мирном словенском становништву) покренула је Словене да пређу под власт Егзархије.

Конзул у Ушкубу (Скопљу) Машков закључио је да Грци играју водећу улогу у религиозно-административном животу православног становништва Ушкубске (скопске) епархије. Но истовремено „рачуна се да правих Грка (sic! у Скопљу) има: домаћег становништва – 8 породица, привремено настањених (чиновника дуванског монопола и железнице) до 12... У читавој епархији могуће је, можда, набројати до 50 породица”. По мишљењу Машкова, већина њих који се због најразличитијих разлога називају Грцима заправо су били Власи. Према његовом мишљењу, у Скопљу их је било – до 150 породица, а у целој епархији – до 500 (у Куманову – до 30, у Кочану – 250 итд.). при том, Власи у Кочанима су живели номадским животом, бавећи се сточарством. Сви Власи су стигли са југа, а 1901. године Власи су, како је закључио Машков, практично прекинули своју независну пропаганду, коју су до тада развијали и слили су се, у том погледу, са Грцима. О узроцима таквог стања ствари Машков је изнео следећу претпоставку: „Циљ тога, на први поглед тако чудног корака, може бити, произилази из тога да Власи рачунају да уз помоћ патријаршије сломе Словене, после чега би, свакако, пет стотина ваших кућа лако могло да одбаци као непотребно некаквих педесетак грчких кућа.”⁵⁸

Јевреји: Јеврејско становништво живело је углавном у великим градовима и бавило се трговином. Почетком века Јевреји су чинили око 15% становништва Битоља⁵⁹ и скоро половину становништва Солуна. Они су се у Солун населили још у средњем веку, када су били протерани из Шпаније, након чега су почели да се расељавају по читавој Македонији.

У Солуну, осим Јевреја, који су исповедали јудаизам, било је и Јевреја „денме” (преобраћеника), тј. Јевреја који су примили ислам. Као и други муслиманци, и они су могли да служе у армији и многи од „денме” су улазили у састав Солунског батаљона. Истовремено, несклони правој војној служби, они су више волели да се откупљују од ње, уплаћујући у касу вилајета по 50 лира по глави. „Бројност батаљона се унеколико умањила, али је власт зато располагала сумом у висини до 3.000 лира.”⁶⁰

56 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 62.

57 АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 1143, л. 72.

58 АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 1473, л. 141.

59 Константинов Д, *Битола и Битола во Илинденската револуција на македонскиот народ – 1903*, Битола 1983, 323.

60 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 85.

Бугари, који су живели у Солуну и такође се бавили трговином, представљали су на том пољу озбиљну конкуренцију Јеврејима. Ови последњи, схватајући то, нису пропуштали могућност да се обрачунавају са Бугарима. Тако је Гирс извештавао о догађајима, који су се одиграли након познатих терористичких акција у Солуну у априлу 1903. године: „Међу добровољцима који су током хајке на Бугаре потказивали полицији и војсци и њих и њихове домове, било је и Јевреја, који су касније исказивали нарочиту ревност приликом претреса кућа и канцеларија бугарских трговаца и комисионара, који су се већ налазили у затвору.”⁶¹ Гирс је чак и наглашавао: „Не мање од Грка... солунски Јевреји, који чине јаку и кохерентну масу, улажу све снаге да би ослабили, не само у граду већ и у читавој области, положаје које су заузели Бугари, служећи, на тај начин, као поуздани помагачи турских власти... Расположење Јевреја и њихов начин деловања су разумљиви.”⁶² Гирс је то објашњавао тежњом Јевреја да се ослободе од конкуренције у трговини и страхом да ће, у случају успеха Бугара, изгубити онај положај у којем делују „под окриљем турских обичаја.”⁶³

Превео са руског Мирослав Јовановић

Mihail Jambaeв

*"FIELDS STARTED TO PERISH FROM PEST, AND FORESTS FROM
INDISCRIMINATE CUTTING": RUSSIAN CONSULS ON EARLY 20th CENTURY
MACEDONIA (SOCIETY, ECONOMY AND POPULATION)*

Summary

The paper discusses the attitude and political activity of Russian diplomatic representatives – consuls in Macedonia in the early 20th century. Particular attention is devoted to the Russian view of the Macedonian issue within a broader scope of the Eastern Question.

Describing the system of administration in Macedonian vilayets of the Ottoman Empire, the consuls particularly pointed to corruption and lawlessness, which had deeply permeated the state's administrative mechanism. Their remarks about this problem were extremely critical. Consuls considered the administrative chaos as one of the main causes of deteriorated financial situation in Macedonian vilayets. At the beginning of the 20th century Macedonian vilayets were extremely agrarian regions of the Ottoman Empire, which exported farm produce and raw materials and imported manufactured goods, mainly textiles, some foods – sugar, flour, wheat and coffee, as well as metals, hardware, dishes, glass, paper and some other products. Production was limited to cottage industry and crafts. As for the population, Russian consuls mainly mentioned Slavs in their reports. In addition, they reported on Albanians, Turks, Greeks, Wallachians, Jews and so-called Grecomans.

61 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 64.

62 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 102.

63 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 103.

Југословенски и српски идентитет становника Београда у огледалу личних имена

Апстракт: У овом раду праћени се бројчани однос српских и југословенских имена, њихових старих и нових националних имена у оквиру обе групе. Полазна претпоставка је да постоји веза између личног имена и националног идентитета. На тој основи истражено је питање када су доминирала „српска“ а када југословенска имена, да ли су то два идентитета увек била сујетројствљена или су се некад и доињавала.

Прва ознака идентитета коју човек добије у животу је лично име. То је у највећем броју случајева доживотна ознака. Занимљиво је да личних имена изведених из имена нација или држава има у народима сасвим различитих традиција. Тако та имена налазимо и код народа са одавно установљеном државом као што су Французи (Fransoa, Fransoaz) и код народа који су државу стекли у 19. веку (Србољуб код Срба, Итало код Италијана) и код народа који су државу стекли у 20. веку (Хрвоје код Хрвата), или који су губили и задобијали своју државу (Лех код Пољака), а код косовских Албанаца постоје и лична имена у којима се истичу имена предримских племена која су наводно, преци Албанаца, а која су насељавала просторе Косова, Македоније и других региона, или историјских личности из редова прастановника Балкана (Дардан, Арбен, Илиријана, Батон, Теута итд.). Чак је у албанском уставу из 1976. године постојао пропис о давању националних имена деци. Да нема француског примера, могло би се тврдити да су национална имена на неки начин везана за процес формирања модерних нација у последња два века.¹ У земљама бивше Југославије лично име је било ознака конфесионалне припадности, поготово од XVI века, када су током католичке контрареформације на једној, и исламизације на другој страни, подстицана религијска имена, на штрб старијих словенских имена.² Међутим, стварањем Југославије донекле је промењено схватање идентитета, па је самим тим промењена и политика давања имена.

¹ E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, London 1989.

² Д. Дрљача, „Лично име као ознака етничког идентитета”, у: *Етнологије свеке, IX*, 1988. 73–81.

Нису сва имена подједнако важна за одређивање идентитета, а поготово нису сва имена значајна за одређивање националног и културног идентитета. Значај имена као националне одреднице већи је у национално мешовитим срединама. Тако, на пример, лично име код Муслимана у Југославији не само што је по традицији било верски одређено, већ је и приликом преобраћања на ислам избор новог имена био обавезан, што значи да је исламско име било суштинска одлика новог културног и националног идентитета.³ Код Срба и Хрвата, ствари су увек биле сложеније. У најновије време јављају се и национално неутрална имена, или имена која имају јасно наднационално и општејугословенско обележје. Тако су се код сва три народа са српскохрватског говорног подручја појавила нека имена заједничка свима трима верама. По једном истраживању у Сарајеву, најчешћа мушка имена у мешовитим сарајевским браковима током средине седамдесетих година су била Дамир и Горан, а најчешћа женска имена у таквим браковима су била Сања и Маја.⁴

Као што постоје имена са наглашеним националним значењем, тако постоје и имена са наглашеним наднационалним значењем. Истраживања националног карактера имена су у ономастици била везана углавном за старије периоде, пре свега за средњи век. У двадесетом веку, проблем имена на српскохрватском говорном подручју је добио једну нову димензију, због чињенице да су југословенски народи почели да живе у заједничкој држави. Мешале су се културе, што се одражавало и на имена, а и на осећање идентитета. У случају Срба, било је имена општејугословенског обележја, и српских националних имена. Учесталост једних или других зависила је од историјских и политичких околности. Поставља се питање да ли постоје племе и осеке југословенских и српских имена.

У којим историјским тренуцима преовлађују једна, а у којим друга? За ту сврху су у пару анализирана општејугословенска и српска лична имена. Пре него што кренемо у анализу конкретних примера, треба имати на уму два техничка детаља. У анализу су укључена имена свих Београђана који су имали матични број, од тренутка када је он уведен 1979. године, дакле све грађане са пријавом боравка, не само оне рођене у овом граду, па стога узорак превазилази уско београдске оквире. Због тога се овај рад разликује од пионирског рада колеге Бојана Алексова, који је у својој дипломској радњи анализирао исту грађу Градског завода за статистику, али је издвојио само имена људи рођених у самом Београду, а не свих Београђана. У једном граду где је механички прираштај становништва увек био далеко већи од природног, тим се начином знатно сужава узорак. Рецимо, од 1921. до 1940. године његов узорак обухвата укупно 96.146 људи рођених у Београду, а тада је у Београд са Земуном досељено 157.278 људи. У времену најбурнијег демографског развоја града, од 1945. до 1961. године, узорак Алексова обухвата 177.870 особа, а у том времену је у Београд досељено 262.349 Београђана више од тог броја. Његов узорак

³ И. Смајловић, *Имена оријенталног порекла код муслимана у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1977; исти аутор, „Имена неоријенталног порекла код муслимана у Босни и Херцеговини”, у: *Вјесник Југославенска ономастичка конференција*, Скопје 1980, 321–328.

⁴ М. Ковачевић, „Избор личног имена дјетета у национално мјешовитим браковима у Босни и Херцеговини”, у: *Вјесник Југославенска ономастичка конференција*, 151–155.

обухвата укупно 787.216 људи, а наш 1.790.203 особе.⁵ Осим тога, предност обухватања свих Београђана је и у томе што се тако добија увид у флукуацију имена по свим крајевима Србије и Југославије из којих су се људи досељавали у Београд.

Нема свако име исти ниво идеолошке поруке како таква порука имплицитно постоји и у на први поглед неутралним именима. Сматрамо да постоје транспарентна и „нетранспарентна“ национална имена.

Транспарентна национална имена

а) југословенска

Транспарентна су она имена у којима је назив нације садржан у самом имену. На пример, за дихотомију југословенство-српство најочигледнији пример национално „транспарентних“ имена изведена из речи Југославија и Србија. Прва особа којој је име изведено из речи Југославија је жена рођена 1913. године у Београду. До сада се у ономастици мислило да је име Југослав/Југослава изведено из имена државе.⁶ Очигледно је у питању име које је настало већ у време југословенског покрета, пре свега у култури, пред Први светски рат.

Жена са именом Југослава је укупно рођена 75. Пред Први светски рат су рођене две жене са тим именом. Између два светска рата рођено 21, од тога пре 1929. године 3, у време краљеве диктатуре и покушаја успостављања „интегралног југословенства“ (до 1935. године) 7, а до краја 1940. године још 11 жена са тим именом. Од 1941. до краја 1944. године (када је био ослобођен Београд и већи део Србије) рођене су 3 Југославе. Од 1945. до 1948. године рођено је 5, а у време сукоба са Информбироом до краја 1953. године рођено је још 5 Југослава. Током „једанаест изузетних година“⁷ (година привредног раста и међународне афирмације Југославије), дакле до краја 1953. до 1964. године рођено је 11 жена с тим именом, од привредне кризе и реформе 1965. до 1974. године (године новог Устава, укључујући и ту годину) 15, и коначно, од 1975. до 1989. године, 13 Југослава. Укупно је после Другог светског рата рођено 49 Југослава. Вековни врхунац је учесталост овог имена постигла 1937. године (5). У свим осталим годинама број Југослава варира од 1 до 3.

Мушкараца са именом Југослав је рођено 621. Први је рођен 1917. године. Од краја Првог светског рата до почетка краљеве диктатуре рођено је свега 5

⁵ Б. Алексов, Утицај друштвених и политичких прилика на избор личних имена (антропонимијски систем) у Београду 1919–1996. (Дипломски рад одбрањен на Филозофском факултету – Одељење за историју, Београд, 1998); Т. Богавац, *Стиповништво Београда, 1918–1991*, Београд, 1991. 78, 84, 134 С друге стране, он не обухвата оне Београђане који су умрли пре него што су добили матични број. Исто тако, непотпун је број имена деце рођене после 1991–1992. године, зато што предшколска деца не морају имати пријаву боравка (уколико немају свој пасош). Зато број свих имена нагло опада после тог периода. Међутим, узајамна сразмера између појединих имена се може мерити и на основу овако смањеног броја.

⁶ М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977, 108, 263.

⁷ Овај термин употребљен у: К. Михајловић, *Економска стварност Југославије*, Београд, 1981, 12–13.

Југослава, за време диктатуре (1929–1935) 55, од почетка 1936. до краја 1938. године 32. У време ратне опасности 1939. и 1940. године 24 Југослава је добило своје име, а у самој 1941. години 10, од тога само 2 пре избијања рата 6.IV 1941. године. Од почетка 1942. до краја 1944. године 12. Од почетка 1945. до краја 1948. године 48 Југослава, у време спољнополитичке угрожености земље од почетка 1949. до краја 1953. године, 79, у време успона земље до краја 1964. године 137, од избијања кризе и реформе 1965. до 1974. године 128 Југослава. Од 1974. године до Титове смрти рођено је 56 Југослава и после тог датума до 1992. године када је рођен последњи Београђанин са тим именом, 34 Југослава. Укупно су после Другог светског рата рођена 482 Југослава. Пре диктатуре из 1929. године Југослава има један до два годишње. У годинама врхунца и „интегралног југословенства“ после доношења Октоисаног устава 1931. године, број Југослава се у 1931. и 1932. години пење на 9. Међутим, у последњој години диктатуре 1935. и у наредној, 1936. години, број Југослава први пут постиже предратни рекорд од 14 годишње. По 10 Југослава годишње рађало се 1939. и 1941, а 1940. године је опет рођено 14 Југослава. После 1941. године у ратним годинама је рађано 3 до 6 Југослава. (1942. и 1943. по 3, 1944. године 6 Југослава). У послератним годинама, највише Југослава је било 1969. године (21) док је по 20 Југослава рођено 1953. и 1955. године. По 19 Југослава је рођено 1950. и 1968. године. Занимљиво је да учесталост појављивања варира толико да је на пример 1951. године број Југослава скоро преполовљен у односу на претходну годину (са 19 на 10), а исто се десило и годину дана после рекордне 1969. године, када је са 21, у следећој години број Југослава пао на 10.

Када се посматрају већи временски размаци, чиме се ублажава ефекат годишње променљивости, нема сумње да је име Југослав директно везано за државу. Пре 1974. године оно је чешће у периодима угрожености државе. Од 127 Југослава рођених пре Другог светског рата, њих 26 је рођено у време примицања рата од 1939. до 6. априла 1941. (20,5%). Исто тако, за пет година спољне угрожености земље (1949–1953) број Југослава је био знатно већи него у било ком другом петогодишњем периоду (79, што значи 15,8 годишње). Повећање Југослава у добра угрожености државе потврђује и чињеница да је за време „изузетних једанаест година“ (1954–1964), годишњи просек Југослава мањи (12,4) него у периоду прве кризе привреде и државе од почетка 1965. до краја 1974. године, када је годишњи просек био 12,8. Међутим, када је држава стварно почела да се распада, после Устава из 1974. године, број Југослава је опао. У раздобљу од Устава 1974. до Титове смрти 1980. године, годишњи просек пада на 9,33, а у деценији од почетка 1981. до краја 1990. године, годишњи просек је 3,3, што је, на пример, три пута мање од годишњег просека у деценији 1931–1940, који је био 10,9.

б) српска

Што се тиче српских имена природан пар именима из речи Југославија су имена изведена из речи Србија. Бојан Алексов је анализирао 13 женских и 13 мушких имена са кореном Срб која се јављају код рођених Београђана. Занимљиво је запажање Алексова по коме имена која наглашавају српство достижу

чак један одсто свих имена датих деци рођеној у окупираном Београду. Таквих је у самој 1941. години рођено 31, а од 1942. до 1944. године 48. Међутим, његов закључак да је отпор окупатору изражаван инсистирањем на националном, а не на државном идентитету, и да становништво није било расположено за обнову југословенске државе, или хомогенизацију на југословенској основи, помало је брзоплет.⁸ Прво, 26 имена са кореном Срб, на једној страни, представљају далеко већи узорак од два имена са кореном Југослав. Друго, иако су и имена са кореном Срб релативно нова имена, којих нема у црквеној и фолклорној традицији, она су старија од имена са кореном Југослав. По нашем мишљењу, правилније је поредити неколико најчесталијих имена са кореном Срб. Ми смо одабрали узорак од три најчешћа таква мушка имена (Србољуб, Србислав и Срба) и једног женског имена (Србинка). Постоји и име Србијанка, али је и по мишљењу Милице Грковић, реч о имену које је настало претварањем назива за становницу уже Србије у лично име, чиме се, по нашој класификацији, то име заправо убрја у регионална имена.⁹

Србољуба је пре Првог светског рата рођено 15, у самом рату 4 (за време окупације 1917. и 1918. године), у периоду до успостављања краљеве диктатуре 95, од почетка 1929. до краја 1935. године 81, од 1936. до краја 1940. године 90, у самој 1941. години 41, од почетка 1942. до краја 1944. године, 110, до краја 1948. године, 108, у време сукоба са Информбироом 172, у време успона земље за време „једанаест изузетних година“ од краја 1953. до 1964. године 216. Од привредне реформе (то јест кризе) 1965. до краја 1974. године 53, до Титове смрти 28 и до 1990. године 22. Укупно је од 1905. до 1990. године рођено 1.035 Србољуба, од тога 599 после Другог светског рата. Пре диктатуре краља Александра највише Србољуба је рођено 1927. године (19), а најмање 1919. године (1). За време саме диктатуре најмање Србољуба је рођено 1931. године (5), а највише 1934. и 1935. године (по 16). У доба слабљења централизма после 1935. године, највише Србољуба је рођено 1937 (21), а 1939. и 1940. године је рођено 20, односно 19 Србољуба. Већ смо поменули да је 1941. године рођен 41 Србољуб, а 1942. године је остварен ратни максимум од 44 Србољуба. Послератни рекорд је остварен 1952. године, када је рођено 47 Србољуба. После 1956. године број Србољуба се нагло преполовио, варирајући између 10 и 20 до 1964. године, да би после све до 1990. године био мањи од 10 годишње.

Србислава је од 1898. до 1989. године рођено 381, од тога пре Првог светског рата 7, у току рата 5, до краљеве диктатуре 32, за време диктатуре 63, до краја 1940. године 45, у самој 1941. години 12, до краја 1944. године 31, до краја 1948. године 53, у време спољнополитичке опасности 44, у време раста до почетка 1965. године 57, до Устава 1974 – 11, до Титове смрти 12, и од 1980. до 1989. године рођено је само 9 Србислава. Укупно је после Другог светског рата рођено 186 Србислава. У доба пре диктатуре, најчесталија појава овог имена била је 1927. године (7), а најмање 1922. (1). У време диктатуре, најмање Србислава је рођено 1930. (3) а највише 1934. и 1935. године (14, односно 18). У периоду слабљења централизма у Краљевини Југославији после 1935. године, највише Србислава је рођено 1940. године (14). Као и Србољуба, током рата је

⁸ Б. Алексов, *н. д.*, 22–25.

⁹ М. Грковић, *н. д.*, 308.

највише Србислава рођено 1941. и 1942. године (по 12). После Другог светског рата, највише Србислава је рођено 1947. године (17).

Што се тиче скраћеног облика Срба, у питању је очито новије име, јер се прво јавља тек 1929. године. Све до 1944. године, годишње се рађа један до двојица Срба. Тек 1947. године, рођена су четири мушкарца са именом Срба, да би послератни рекорд био достигнут 1960. године, када је рођено девет Срба. После 1977. године, рађа се само по један Срба до 1991. године (сем 1982. године када су рођена двојица). Укупно су у овом узорку била 153 мушкарца са именом Срба, од којих су после Другог светског рата рођена 142. Србинка је такође релативно ново име. Прва се родила 1920. године, а укупно их је рођено 34 (последња 1963. године).

При анализи учесталости тих имена треба имати у виду и „неисторијске“ факторе као што су звучност и број слогова. У том смислу, Србислав и Србољуб су упоредиви са Југославом, јер су сличне дужине и звучности. Прво треба установити сличност у појављивању имена Србољуб и Србислав. У периоду пре диктатуре, и једни и други су највише рађани у годинама кризе парламентаризма и пропалог покушаја српско-хрватске нагодбе 1927. и 1928. године.¹⁰ Већ смо напоменули да је 1927. година била рекордна (у међуратном периоду) и за Србољубе и за Србиславе, а наредна, 1928. година, година атентата у скупштини и практичног краја парламентаризма је била друга по бројности Србољуба (18) у читавом периоду пре диктатуре. Док за време диктатуре Србислави свој минимум доживљавају 1930. године, код Србољуба је то 1931. година. Ако бисмо претпоставили да је са сломом идеологије „интегралног југословенства“ порастао број Србољуба и Србислава, погрешили бисмо. Србислави свој међуратни максимум доживљавају 1935. године (18), док се, рецимо, 1940. године, када је после стварања Бановине Хрватске претходне године дошло до постављања српског питања, број Србислава просечних 10.¹¹ Што се Србољуба тиче, њихов број 1940. је 19, што је трећа по величини предратна вредност, а 1941. године достиже 41, што је био дотадашњи максимум (од тога су свега осморица рођена пре избијања рата). У том смислу би се могло разумети да је Србољуб било име отпора против рата и окупације, јер је за све време рата учесталост, као што смо видели, била врло велика. Међутим, не треба журити с тим закључком. Овде би требало имати у виду генерацијски фактор, који је додатно утицао на давање имена. Тако је „талас“ Србољуба из ратног времена наставио да се ваља на скоро једнакој висини све до 1956. године, да би се већ следеће 1957. године, скоро преполовио (1956. их је било 29, а 1957. године 17) да се више никад не врати на ниво из четрдесетих година. У том периоду годишњи број Србољуба варира од 25 до 47, а као што смо видели, годишњи рекорд пре тога доба био је 11, а после 18.

Преурањен би био и закључак о разочарању народа у Југославију и окретању Српству пред избијање и за време Другог светског рата, на шта, уосталом, указује и поменути податак да је вековни рекорд Србољуба достигнут

¹⁰ О кризи парламентаризма видети Б. Глигоријевић, *Парламентаризам и политичке странке у Југославији 1919–1929*, Београд 1979, посебно странице 219–252.

¹¹ У вези са постављањем „српског питања“ видети Љ. Димић „Српски културни клуб између културе и политике“, у: *Књижевности*, 9–10.

нератне 1952. године. Не треба журити с таквом тврдњом, јер број Југослава није обрнуто сразмеран броју Србољуба. Он је између два светска рата управо највећи 1940. године (14, исто као 1935. и 1936. године, али у ове две године је сигурно на појаву тога имена утицала погибија краља Александра крајем 1934. године), у години после споразума Цветковић-Мачек, када је коначно и званично напуштена идеја „интегралног југословенства“. У самој 1941. години, број Југослава је већи него у било којој пре 1933. године, а чак је и 1942. и 1943. учесталост имена Југослав, упркос свему, већа него у било којој години пре диктатуре (1929). Мада и ту треба бити опрезан. Наиме, крајем тридесетих и почетком четрдесетих година је за родитељство стасала генерација одрасла у Југославији, која је сигурно била склонија давању тога имена од генерација које су постајали родитељи пре 1929. године. У сваком случају, истовремени пораст броја Србољуба и Југослава пред ратном опасношћу ипак указује на двострану патриотску реакцију, у смислу истовременог истицања припадности и српској нацији и југословенској држави. За то је пример сама 1941. година, у којој и једно и друго име доживљавају сразмерно једнак раст. Наиме, 80% Србољуба и 80% Југослава рођених те године, рођено је после 6. априла те године (33 Србољуба и 8 Југослава).

Није изненађење што је име Југослав у офанзиви после Другог светског рата. После њега је рођено 77,6% свих Југослава, 48,8% од свих Србислава и 57,9% Србољуба. Што се узајамног односа тиче, Југослава је сваке године рађано више од Србислава, сем 1947. године. С друге стране, у почетку Србољуби убедљиво воде над Југославима, достигавши 1952. године резултат од 47 према 14. Разлика се смањује све до 1958. године, када су се са по 13 новорођенчади са сваке стране, први пут изједначили. Онда следи прилично изједначен период од 1965. године. Баш у време када је југословенска држава почела полако да запада у кризу, после 1965. године, Југослави избијају у вођство. Од 1966, па све до 1986. године Југослава ће се рађати више него Србољуба, да би се 1987. године опет изједначили (по двојица). У рекордној години за Југославе, 1969. години, рођено их је 21, према 8 Србољуба. Несразмера у корист Југослава је била највећа 1972. године, када их је рођено петоструко више него Србољуба (15 према 3). Од тада, до пропасти Југославије, и једних и других је врло мало, највише по један или два годишње, а у неким годинама ниједан, с тим што је последњи евидентирани Србољуб рођен 1990, а последњи Југослав 1992. године.

Код обе варијанте југословенског имена учесталост упадљиво опада у другој половини осамдесетих година, када се обнавља српски национализам. Од 1986. до 1990. године рођено је 6 Југослава, у односу на 25 у претходних пет година (1981–1985). У исто време је рођена једна Југослава, у односу на три у претходном петогодишту. Међутим, број Србољуба је такође опао са 14, у раздобљу 1981–1985, на 8 у раздобљу 1986–1990.

Очигледно се за одређивање националног идентитета морају узети и нетранспарентна модернизована национална тј. општејугословенска имена. И поменутом истраживању о именима у Сарајеву, каже се да модерна имена чине 34,3% имена у мешовитим браковима.¹²

¹² М. Ковачевић, *н. д.*, 153.

Нејтранспарентна национална имена

Код транспарентних националних имена, у самом имену је садржано и име нације. Код нетранспарентних националних имена, постоје две групе. У првој групи су имена чије је порекло везано за географију, или историјску традицију одређене нације. Другу групу чине имена чије значење може бити сасвим неутрално, али која су широко прихваћена као национална (или у нашем случају општејугословенска).

Дакле и код југословенских имена постоје те две групе:

а) код првих је значење везано за Југославију, југословенску заједничку традицију или неки југословенски регион ван српског националног простора.

б) друга група су имена честа код више народа Југославије

Исте те групе постоје и код српских имена:

а) прва су везана за српску историјску традицију или за поједине српске области.

б) других нема или су ретка код осталих народа Југославије.

Постоје традиционална и модерна имена везана за национални идентитет. За наше истраживање су занимљивија, условно речено, модерна имена, поготово она за која се верује да су традиционална национална, а заправо су модерна, то јест јављају се у већем броју тек у најновије време. То су имена која су за разлику од Југослава/Југославе, постојала у језику, али су била заборављена и врло ретка, па су у одређеном тренутку обновљена. Тих обновљених имена има и међу југословенским и међу српским. При том су и нека имена која се сматрају врло традиционалним, заправо врло ретка пре Другог светског рата. То је случај са именима Стефан и Вук, међу српским и Горан међу југословенским именима. Нема сумње да је овде реч о врло старим именима. Међутим, сва три имена се ретко јављају пре Другог светског рата, поготово Стефан и Горан... Име Стефан иако је интернационално, у југословенским оквирима је сасвим посрбљено, то јест, нема га међу другим народима српско-хрватског говорног подручја. Оно се у најновије време везало за српску средњовековну династију Немањића, пошто је било део имена већине владара те династије. Име Вук се везује за Вука Стефановића Караџића (1787–1864), а потом и за читав пиз јунака из еписке и романтичарске поезије са тим именом (Вук Мандушић, Змај Огњени Вук, итд.). Име Горан иако се јавља већ у првим турским пописима београдског становништва, по свој прилици је популарност стекло преко хрватског песника Ивана Горана Ковачића (1913–1943), који је због своје поеме „Јама“ о усташким покољима Срба и трагичне смрти од четничке каме после битке на Сутјесци, постао један од симбола југословенског заједништва, веома често не само код Срба и Хрвата већ и код Муслимана и Македонаца.¹³ Друга његова погодност када је реч о том истраживању је у томе што је ово било једно од ретких општејугословенских мушких имена које је прешло границу хришћана и муслимана. Наиме, постоје многа српско-

¹³ Врло је дуг списак средњовековних извора у којима се помње име Стефан. Погледати литературу у М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 187; Име Горан се први пут јавља већ у првим турским пописима београдског становништва. Видети: Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Књига прва-свеска прва: Капитуларски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964; Вук је од најранијих времена лично име. М. Грковић, *н. д.*, стр. 59.

хрватско-словеначко-македонска имена (руска имена, библијска имена, Бојан, Дејан, итд.), али је свега неколико мушких имена која се јављају и код хришћана и код муслимана (Златко, Дамир, Горан). Већ смо напоменули да је Горан уз име Дамир било најчешће мушко име у мешовитим браковима у Сарајеву. У Београду је пак, име Дамир врло ретко.

Као што смо истакли у напомени бр. 5, нагли пад свих бројева после 1991. године, последица је и тога што предшколска деца углавном нису пријављивана. Дакле, број имена после те године се не може мерити са бројем имена пре те године, али се ипак могу упоређивати различита имена у оквиру истог годишта. То значи да је број Стефана, Вукова и Горана већи од броја пријављене деце, али да се и на основу овако смањеног узорка може посматрати њихова узајамна сразмера.

Анализа учесталости потврђује првобитну претпоставку да су сва три имена нова, то јест изнова откривена. Од укупно 2.252 Стефана рођена између 1898. и 1992. године, пре Првог светског рата је рођено свега 8, за његово време тројица, између два светска рата је рођено 55 Стефана, од 1941. до 1944. године је рођен 21 Стефан, од 1945. до 1975. године 77. У том периоду углавном је годишње рађало пет или мање Стефана. У свега три годишта (1935, 1941. и 1964) има по 6 Стефана, а два годишта (1938. и 1944) имају по 8 Стефана. Нагли пораст креће 1976. године, када је рођено 9 Стефана (претходне, 1975. године рођена су 3). Од 1977. до 1982. године, рађало се од 11 до 16 Стефана, да би 1983. године било рођено 48, а наредне 1984. године 49 Стефана. Значи, за те две године их је било више него све време 1945. до 1975. године. Онда је 1985. године рођено 95 Стефана, па 135 током 1986. године. Већ 1987. године пробијена је граница од 200, да би 1990. и 1991. године било и више од 300 Стефана годишње. Због наведених разлога пад од 1992. године је велико настао због непријављивања предшколске деце, тако да се подаци из тог времена не могу поредити са онима из претходног.

Ако учесталост имена Стефан повежемо са политичким догађајима као што су Титова смрт (1980), протести Српба са Косова почетком и Меморандум САНУ у јесен 1986. године, увиђамо да је 90% свих Стефана рођено после 1980. године, а чак 80,2% у време покретања српског питања после 1986. године.¹⁴

Име Вук је такође сразмерно ретко до краја шездесетих година као и име Стефан. Укупно је рођено 1.128 Вукова, при чему је 534 рођено од 1981. до 1992. године. Све до 1968. године, у просеку се рађало до 5 Вукова годишње. Највише их је рођено 1950. године (10), 1946. године (9), 1957. године (8). По 7 их је рођено 1937, 1942, 1961, 1963. и 1968. године. По шест Вукова је рађано 1947, 1956. и 1966. године. Од 1969. до 1972. године је свеке године рађано од 11 до 20 Вукова. Од 1973. до 1980. године рађано их је од 22 до 29 годишње, једино их је 1979. године рођено 35. Од 1981. године скоро свако годиште броји више од 40 Вукова, с тим што је у години прославе 200. година рођења Вука Стефановића Караџића (1987), када је приказивана и ТВ серија о њему, број Вукова је више него удвостручен у односу на претходну годину (80 према 33).

¹⁴ За хронологију догађаја видети Ковачевић-Дајић, *Хронологија југословенске кризе 1942–1993*, Београд, 1993, 20–21.

Име Горан је, као што се и могло очекивати, било још ређе пре Другог светског рата. Укупно је до 1992. године рођено 14.705 Горана, од тога је у време Титове владавине (1945–1980) рођено 13.225 Београђана са тим именом, или 89,9%. Пре 1914. године рођен је само један Горан, у међуратном периоду 6, за време Другог светског рата до ослобођења Београда и Србије 5, од 1945. до 1948. године рођено је 84 Горана, у време угрожености земље (1949–1953) рођено је 279 Горана.

У време процвата земље (1953–1964) рођено је 23,4% свих Горана (3.440) у Београду, док је 47,5% (6.981) рођено за време прве велике уставне и привредне кризе у земљи (1965–1974). Од краја 1974. до краја 1980. године рођен је 2.441 дечак са тим именом (16,6%), а од тада па до 1992. године је рођено 1468 Горан (9,98%). Занимљив је нагли пад Горана после Титове смрти 1980. године. Те године је рођено 316 Горана, а већ следеће 237.

Наравно да постоји и фактор помодности имена. Међутим, за сврху нашег истраживања је важно упоредити учесталост два „југословенска“ имена транспарентног националног имена Југослав и нетранспарентног Горан и ту учесталост повезати са општим контекстом судбине југословенске државе. Број Горана пре Другог светског рата је занемарљив, тако да то име постаје довољно бројно за поређење тек после тог рата. То име, као и Југослав, учесталије је у време кризе после 1965. године него у претходном периоду процвата, с тим што је несразмера та два периода много већа код Горана. Оба имена свој врхунац достижу крајем шездесетих година (Југослав 1969. године, а Горан 1970. године). Оба имена почињу постепено да опадају у седамдесетим годинама, посебно од 1974. године, с тим што је код Југослава и током седамдесетих година било година са великим бројем новорођенчади с тим именом. Код Горана је после врхунца 1970. године наступило правилно смањивање из године у годину. Оба имена нагло опадају после 1980. Број Горана је те године седам пута већи од оног из 1990. године.

За разлику од та два југословенска имена, која у послератном раздобљу имају сличне промене учесталости, код српских имена се јавља јасна разлика између транспарентних српских имена са речју Срб у основи и нетранспарентних или модерних српских имена. Транспарентна српска имена се нису обновила у доба обнове српског национализма у другој половини осамдесетих година. Напротив, практично су нестала. С друге стране, учесталост нетранспарентних, модерних српских имена је била педесетих и шездесетих година мања од учесталости Југослава, док је несразмера са Горанима бесмислено велика. Број Вукова је први пут надмашио број Југослава 1970. године, док су Стефани то постигли 1976. године.

Међутим, нетранспарентно југословенско име Горан се показало жилавије. Вукова и Стефана сабраних заједно било је мање од Горана све до 1985. године. Већ следеће, 1986. године Стефани су појединачно надмашили Горане, док је Вуковима то пошло за руком тек 1989. године. Значи, на пољу нетранспарентних националних имена, друга половина осамдесетих година довела је до окретања модернизованим националним именима и до напуштања модернизованог југословенског имена Горан.

Женска неитранспарентна имена

У ономастици је примећено да традиционално више пажње поклањало националном идентитету мушког имена. Тако је, на пример, код босанских Муслимана од самог почетка исламизације сачуван изванредан број женских словенских, немуслиманских имена (Драга, Драгуна, Злата, Златија). Исто тако, истраживање Алексова о 10 најпопуларнијих мушких и женских имена у различитим периодима (1921, 1946, 1966, 1976, 1982, 1986) код деце рођене у самом Београду показује да су југословенска или интернационална имена присутнија код жена. Иако је и код женских и код мушких имена, интернационализација била очигледни вековни тренд, та жеља је била у целокупном том добу израженија код давања женских имена, поготово после Другог светског рата. Тако је, на пример, 1946. године, од десет најчешћих мушких имена код рођених Београђана, пет интернационално или општејугословенско, а код жена осам. Двадесет година касније (1966), међу десет мушких су три искључиво српска, а међу женским именима је само једно. После десет година (1976) пропорција је иста као и 1982. Тек 1986. године четири од десет мушких имена су искључиво српска, наспрам два женска.¹⁵ У складу с том склоношћу да се женској деци пре него мушкој дају интернационална имена је и чињеница да је знатан број женских имена која су заједничка не само Србима и Хрватима већ и Македонцима, па и Словенцима (руска имена, библијска имена, Весна, Биљана, Мирјана, Марина, Данијела). Бројнија од мушких су женска имена која су прешла хришћанско-муслиманску границу (Јасмина, Сања, Маја, Дуња, итд.).

Женска нетранспарентна национална имена се могу поделити на већ поменуте две групе: она чије је значење везано за неки регион или историјски појам и на имена која су упркос национално неодређеном значењу, стекла национално обележје. Покушали смо и код женских имена да пронађемо типичне српско-југословенске парове као код имена која имају неко регионално историјско порекло тако и код имена чије је значење неутрално, а која су национализована.

а) женска имена везана за националне југословенске регионе и историјске појмове

Од имена чије значење носи поруку везану за географију/историју Србије, односно Југославије, издвојили смо два пара: Дубравка/Косовка и Јадранка/Шумадинка. Оба пара су везана за југословенске и српске топониме. Међутим, у случају првог пара Дубравка/Косовка, порекло имена није само у географском појму, већ пре свега у књижевности и историјској традицији.

Други регионални југословенско-српски пар женских имена Јадранка-Шумадинка везан је искључиво за географске појмове. Међутим, та два имена се могу поредити само по значењу, не и по учесталости, будући да је број свих Шумадинки, које су се рађале од 1909. до 1959. године (када је рођена последња) био 24, док је у рекордној 1958. години рођено 80 Јадранки. Име Јадранка, као и Дубравка, одражава фасцинацију морем и једном релативно новом друштвеном појавом – летовањем, али њихова учесталост није паралелна.

¹⁵ И. Смајловић, „Имена неоријенталног порекла код муслимана у Босни и Херцеговини“; Б. Алексов, н. д., стр. 16–19.

Дубравка је превод италијанског имена *Silvia*, по свој прилици је први пут употребљено у алегоричној пасторали *Дубравка* Ивана (Џива) Гундулића написаној почетком XVII века. У том спеву вила Дубравка је била персонификација Дубровачке републике, Косовка је своју популарност стекла након припајања Косова Србији у Првом балканском рату.¹⁶ Косовка је више него за регион, везана за лик Косовке девојке из епске поезије.

Прва Дубравка се родила 1920. године. Нагло повећање креће 1930. године, када је рођено 6 Дубравки. Међутим, од тада до 1941. године број варира од 1 до 8. Супротно имену Југослав/Југослава број Дубравки не опада за време Другог светског рата. У 1942. години рођено је чак 9 Дубравки. Тај рекорд је надмашен тек 1945. године (10). Више од 20 Дубравки је рођено 1949. године (24), а већ наредне године је њихов број прешао 30 (32), да би све до 1966. године, био између 30 и 47. Од тада до 1970. године, број Дубравки варира од 27 до 32. После те године, број Дубравки неумољиво пада, да се никад више не дигне више од 25 (1976).

Име Дубравка је мање везано за политичку судбину југословенске државе од имена Југослав и Горан. Променљивост учесталости тог имена не може се доводити у непосредну везу са политичким догађајима. Али одређена кретања у друштвеној историји Југославије су утицала на његову популарност, о чему ће се више рећи при анализи имена Јадранка.

Косовка је име које почетком века потпуно одражава политичке промене. Збиља је број Косовки у три године од припајања Косова Србији (1912–1914) и у првој години после ослобођења земље (1919) већи него у било којој другој години пре 1923, када их је било 7. Након те године, број Косовки варира без видљивог обрасца. Међуратни рекорд је достигнут 1938 (10), а не 1939. године у време велике прославе 550. године од Косовске битке. Занимљиво да је 1942. године рођено 8 Косовки, више него у било којој години после 1938. године. Двадесетогодишњи просек 1919–1938. износио је 10,8 двадесетогодишњи у раздобљу 1945–1964. износио је 3,9 (заправо се то име после 1960. године почело јављати на сваких неколико година). После 1964. до 1992. године рођено је свега 9 Косовки, и то две 1965. године и по једна 1966, 1969, 1970, 1976, 1977, 1983. и 1988. године. Поређење са именом Дубравка скоро да нема смисла, јер се за свих двадесет година после 1970. године, родило мање Косовки него у за Дубравке најслабијим годинама тога доба (1986. и 1988).

Занимљиво је то што два југословенска и јадранска имена – Дубравка и Јадранка, нису имала паралелни развој. Тако је пре 1941. године било више Дубравки (60) према свега 14 Јадранки. И за време рата, и непосредно после њега, рађано је више Дубравки, али је несразмера већ смањена. Од 1941. до 1945. године, рођено је 30 Дубравки и 15 Јадранки. Дубравке воде све до 1947. године, када се број изједначаје на по 13. Од тада полако расте број Јадранки. Док је вековни максимум за Дубравке 1962. година (47), за Јадранке је то 1958. (80). Годишњи просек је за оба имена највећи током педесетих година. Од 1951. до 1960. године, годишњи просек је за Дубравке 35,8, а за Јадранке 64,5. У следећем периоду, од почетка 1961. до краја 1970. године, годишњи просек је

¹⁶ Д. Стефановић – В. Станисављевић, *Преглед југословенске књижевности I*, Београд, 1959, 180–181. М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 246, 267.

био 35,4 за Дубравке и 51,5 за Јадранке. У следећој деценији, просек за Дубравке од почетка 1971. до краја 1980. године је био 22,2 а за Јадранке 22,6, а у следећој деценији до 1990. године, годишњи просек је за Дубравке био 12,4 а за Јадранке 6,6. Анализом тих бројева указује се једна необична појава: несразмера у корист Дубравки је највећа пре Другог светског рата, а затим у деценији после 1980. године, када је Југославија већ почела да се распада. Док се велики број Дубравки пре Другог светског рата може објаснити тиме да се на то име, и на његовог творца Ивана Цива Гундулића, и на сам Дубровник, гледало као на део српске културне традиције, питање је да ли то исто објашњење важи и за време после 1980. године. Да ли је и у доба распадања Југославије име Дубравка било чешће од неутралног Јадранка, због везивања Дубровника за Српство?

б) национализована неутрална имена

Поређење српских и југословенских националних женских имена се може извршити и на женским именима, чије значење није непосредно повезано за неким српским или општејугословенским симболом. Национални критеријум за та имена је учесталост или непостојање неког имена код више народа Југославије. Већ смо поменули многа популарна југословенска женска имена код свих народа бивше Југославије. Наравно, постоје и нека значењски неутрална имена која се јављају само код Срба. Определили смо се за имена Сања и Маја на југословенској и Милица на српској страни. Прва два имена, значењски су потпуно неутрална, а има их и код других, углавном словенских народа. Међутим, на почетку текста смо изнели податак да су Сања и Маја била најчешћа имена у мешовитим браковима у Сарајеву, што их чини погодном референтном групом. Име Милица је исто тако значењски неутрално, али се јавља скоро искључиво код Срба. Још један фактор који олакшава поређење та три имена је њихов сличан број од почетка шездесетих до почетка деведесетих година, времена које је кључно за наше разматрање о идентитету.

Прва Сања се као и Дубравка, јавља 1920, а Маја 1910. године. Све до почетка шездесетих година Милица је далеко више него Сања и Маја заједно. Заправо, пре педесетих година се Сање и Маје броје на прсте, док Милица има на стотине сваке године. До почетка шездесетих година годишње је рађано више Милица него Маја или Сања за читаву деценију. На пример, у деценији која је завршена крајем 1960. године, рођено је 145 Сања и 173 Маје, а само 1960. године рођене 184 Милице. Међутим, то се мења од почетка шездесетих година, те се бројчаност Маје и Сање на једној, и Милице, на другој страни, скоро изједначаје. Тако су за тридесет година од почетка 1961. до краја 1990. године рођене 5.984 Милице, 5.660 Маја и 5.802 Сање. Преокрет је 1963. година, када је рођено 86 Сања и 67 Маја, наспрам 119 Милица. Већ 1965. године је самих Сања рођено више од Милица: 137 према 122. Пет година касније (1970) и Сања и Маја је рођено више него Милица. Те године је рођено 217 Сања, 138 Маја и 117 Милица. Тако ће остати током целе те деценије. Тек је 1980. године рођено више Милица од Сања (250 према 245), а 1982. године су Милице престигле и Маје (336 према 302). Од 1988. године ствари су се вратиле на стање пре шездесетих година, па се опет Милица рађало више од Сања и Маја заједно. Веков-

ни рекорд за Милице је 1934. (396), а послератни 1952. година (383) Сање су вековни рекорд доживеле 1977. (345), а Маје 1980. године (348).

Да ли постоје заједнички трендови свих југословенских односно српских имена?

Један део националних српских имена је скоро нестао у другој половини века. Од транспарентних српских националних имена, оних која имају Срб у корену, најчешће име је било Србољуб, изузетно популарно четрдесетих и у првој половини педесетих година, да би већ од друге половине педесетих година постало сасвим ретко. Транспарентно југословенско име Југослав је пре Другог светског рата врхунац доживљавало у доба после смрти краља Александра, и у доба угрожености државе, пред Други светски рат. После рата годишњи просек за Југославе је највећи 1949–1953. и 1965–1974.

Нетранспарентна женска имена везана за српске регионе или српску историју (Косовка и Шумадинка) су, у односу на југословенска имена сличног значења (Јадранка и Дубравка), маргинализована већ после Првог светског рата. Од старих српских женских имена, постојано популарно је било име Милица. Међутим, оно је изгубило на популарности од 1965. до 1980. године, да би после те године, нарочито у другој половини осамдесетих, повратило свој примат. Остала анализирана српска имена су, условно речено, модерна имена. Стефан и Вук доживљавају највећу експанзију у другој половини осамдесетих година.

Сва југословенска нетранспарентна имена су модерна имена, а, као и Југослав (Горан, Дубравка, Јадранка), свој врхунац доживљавају у некој од година између 1958. и 1970. године (Јадранка 1958, Дубравка 1962, Југослав 1969, Горан 1970). Имена Маја и Сања, која по свом значењу немају „југословенску“ поруку као претходна три, али која су општејугословенска по прихваћености код свих југословенских народа, било је највише у 1976–1980. (Маја 1980. и Сања 1977). Тада су југословенска имена знатно популарнија од својих српских пандана.

Очигледно су сва југословенска имена доживела опадање за време уставне кризе земље седамдесетих година, а нарочито после Титове смрти 1980. године. Титова смрт је дефинитивна тачка заокрета од југословенских имена како оних чије је значење југословенско тако и оних која су постала југословенска због раширености. Међутим, није одмах наступила доминација ексклузивно српских имена. Она је наступила тек у другој половини осамдесетих година, пред сам распад Југославије. Све дотле се може говорити, бар када је о именима реч, о прилично правомерном прихватању југословенског и српског идентитета, па чак и о превладавању југословенског од педесетих до краја седамдесетих година.

Predrag J. Marković
Magdalena Mraković-Čurčija

*YUGOSLAV AND SERBIAN IDENTITY OF BELGRADE CITIZENS AS REFLECTED
THROUGH PERSONAL GIVEN NAMES*

Summary

The authors analyze given names as an indication of national (Serbian) or supranational (Yugoslav) identity. Adherence to Serbian or Yugoslav identity was measured by the frequency of Serbian i.e. Yugoslav names. Distinction has been made between transparent names (Jugoslav, Srboљub), which incorporate the name of the nation/state, and nontransparent names, whose meaning relates to geography or history of Yugoslavia or Serbia. In addition, there are traditional and modern national names. Among Serbian national names traditional transparent names are completely disappearing. In the group of Yugoslav names, transparent names Jugoslav (female: Jugoslava) gradually disappear since Tito's death. While Tito was alive, both transparent and nontransparent Yugoslav names were much more frequent than all Serbian names. Their greatest frequency occurred between the late 1950s and early 1970s. Serbian names outnumber Yugoslav only after 1986, but mostly include modern Serbian names (Vuk and Stefan). The frequency of the female Serbian name Milica, popular at all times, increases at about the same time.

Милица Комад

УДК 351.751.5:791.43-2(497.1)“1960/1970”

О филмском укусу партијских идеолога 1963.

ЈЕДНА ЕПИЗОДА ИЗ КУЛТУРНОГ ЖИВОТА КОМУНИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

АПСТРАКТ: Источноевропски комунистички манир бункерисања филмова зајочео је у Југославији 1963. године забраном шри и грана и неколико документарних филмова. Како се држава „бранила“ од опасности какав је филм и шта је 'неприкладним' филмовима замерала – шта је овог рада.

Почетком шездесетих година двадесетог века први пут у социјалистичкој Југославији зачео се сукоб у сфери културе. Тада су изражене противречности између културног стваралаштва и политичке праксе. Док су сукоби на релацији уметност – политика до тада били спорадични и „конструктивно“ решавани, они у првој половини шездесетих добијају много заостренији вид и често се окончавају административним мерама.¹

Културна политика послератне Југославије попримала је наизглед све либералније обележје. Међутим, када се пажљиво анализирају садржаји прокламоване слободе у стваралаштву, види се да су границе те слободе биле прилично скучене. На једној страни, истакнути су захтеви за уметношћу која одсликава реалност и наглашена је њена друштвена улога. На другој, појачана је критика дела која управо тај захтев почињу да испуњавају.² Савез комуниста (СК) ниједном се није одрекао улоге арбитра када је било у питању идеолошко вредновање културног стваралаштва, колико год да је била толерисана слобода форме. То „право“ остајало је као претња слободи стваралаштва и као погодно средство за интервенцију у случају унутрашње или спољне политичке потребе. Таква потреба заиста се указала крајем 1962. године, па је настала серија чувених Титових говора о уметности и култури.³ Та интервенција добија још

¹ О томе видети у: Р. Пековић, *Ни рај ни мир*, Београд 1986. год., и Д. Бошковић, *Стиновиница у стору*, Београд, 1981.

² *Истио*.

³ У науци постоји мишљење (проф. А. Митровић) да је цела Титова акција била, у ствари, уступак Хрушчову на споредном плану какав је био културни, не би ли се ускратили уступци у важнијим политичким питањима. Ова могућност је још извеснија када се зна да је после 1963. године

већи значај када се има у виду да је Тито ретко јавно говорио о питањима која се тичу уметности.

Током децембра, јануара и фебруара 1962/1963. Тито је одржао четири говора – сви су били посвећени критици модерне уметности. „Стање у нашем културном и морално-политичком животу није онакво какво бисмо жељели да буде и какво би одговарало нашој социјалистичкој заједници. Нарочито у књижевности и умјетности уопште, има много чега туђег, неспојивог са нашом социјалистичком етиком (...). То су разне декадентне појаве, унешене извана.” За такво стање у култури Тито је окриво „јалове интелектуалце, који нарочито у литератури, сликарству и филму (...) лебде негде ван наше социјалистичке стварности. Они хоће нешто ново (...). Они се одушевљавају страном декадентном умјетношћу и литературом...”. Осудио је уношење „туђих схватања у наш друштвени живот” и „антисоцијалистичке појаве” које се правдају демократијом.⁴

На Титове речи, по уобичајеном сценарију, активирао се цео партијски апарат. Током 1963. године на више политичких скупова осуђиване су „негативне” појаве у култури. О замашности те активности сведочи податак да је у раздобљу јануар–април 1963. године било одржано 45 састанака органа друштвено-политичких организација, друштвених организација и управних и самоуправних тела и да су на сваком разматрана питања из области културе и уметности.⁵ Наравно, партијско чланство је, без изузетка, у свему подржало правац задат говорима њиховог генералног секретара. И на састанцима републичких ЦК током пролећа 1963. године испољена је партијска монолитност у концепту културне политике. Усамљени су били случајеви разилажења или неслагања са задатом линијом. Ипак, стиче се утисак да су биле пренаглашене негативности у уметничком стваралаштву и култури уопште. Слика која се формира на основу расправе са тих састанака представља негативан биланс пређеног пута.

На партијским састанцима је било изражено незадовољство интензитетом идеолошке и политичке активности комуниста. „Ја сматрам да смо се ми комунисти мало изгубили пред новом сликом ситуације, где слободно расту нове снаге, млађе снаге, где се (...) рађају нове појаве и нови друштвени односи”.⁶ Зато је, декларативно, затражена „доследнија борба против разних застрањивања и идејно туђих схватања, неприхватљивих са становишта изградње социјалистичких друштвених односа.”⁷ Ти политички скупови дали су опште смернице новој културној политици за 1963. годину. Истовремено, партији су нарочито инсистирали на слободи стваралаштва и истицали њен значај у социјалистичкој Југославији.

неочекивано напуштен најављени оштри курс у културној политици и када је, од 1964, наступио период релативне либерализације у култури.
О томе видети: П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, 344–345.

⁴ Цитирано према: П. Марковић, нав. дело, 337.

⁵ Архив Југославије, Фонд Централног комитета Савеза комуниста Југославије (АЈ, ЦК, СКЈ), VIII/II/2–в–174, стр. 75–88.

⁶ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II/2–в–179, К–12, стр. 73–74.

⁷ *Исто*, стр. 76.

Управо око тог феномена дошло је до сукоба између политичара и уметника. И једном и другом схватању полазиште је био Програм СК који прокламује ту слободу. Ствараоци су је схватили као гаранцију за немешање државе у уметност, за равноправност свих праваца, за могућност испољавања индивидуалног, дубоко унутрашњег уметничког доживљаја. На другој страни, комунисти су остајали доследни својој идеологији. Декларисали су се за слободну уметност, али на практичном плану и те како су је ограничавали. „Када слобода није изборена већ дозвољена, онда се никад не зна докле је дозвољена.”⁸

Када са општег културног плана пређемо на неки микроплан – то је у овом раду филм – онда тај проблем постаје још уочљивији.

Оно што се дешавало у послератној југословенској кинематографији било је уклопљено у општи културни развој.⁹ Политика је налагала теме. Фаворизовани су спектакли из револуције и ратних дана, за које се званично тврдило да су визуелни споменици од посебног друштвеног интереса. Филмови са актуелном тематиком, са становишта званичне културне политике, нису били сасвим пожељни. Међутим, то не значи да таквих тема није било. Ипак, евентуална критика савременог друштва требало је да има „меру” и да не разголићује односе до краја.

Ствари су се промениле почетком шездесетих година, када улазе у „моду” европски филмови „Новог таласа”. Занимљиво је да 1961. године скоро половину увезених чине филмови француске и италијанске продукције. Жанровски, најдоминантније биле су друштвене драме (чак 62 од 130 увезаних филмова).¹⁰ Таква кретања инспирисаће, природно, и домаће филмске ауторе да се окрену реалном животу.

Истовремено, на периферији југословенске филмске позорнице се почетком шездесетих појавила нова генерација младих стваралаца, која је донела темељит преокрет у филмском стваралаштву.¹¹ Није било говора о томе да се нешто у југословенском филму поправља, усавршава или благо преображава. Желео се сасвим нови филм. Ти млади људи нису пристајали ни на какве компромисе и због тога ће њихови филмови доћи у „сукоб” са државом.

Ти авангардни синеасти били су, углавном, студенти ликовне академије и психологије. Истовремено, снимали су филмове по кино-клубовима.¹² Тако је, у духу њихових схватања, у кино-клубу „Београд”, настао омнибус-филм „Град” аутора Живојина Павловића, Марка Бапца и Кокана Ракоњаца у продукцији „Сутјеска филма” из Сарајева. Убрзо, због неких унутрашњих разлога, та филмска кућа пријавила је државном тужиоцу дело које је сама произвела,

⁸ Ж. Стојковић, *О једном ћушању у књижевности*. Поводом текста М. Ђиласа *Размишљања о разним питањима*, Београд 1951, 6.

⁹ П. Волк, *Повраћац у будућности*, Београд 1994, 68–69.

¹⁰ П. Марковић, нав. дело, 452; Занимљива је промена биоскопског материјала у односу на претходни период. О томе видети: Н. Борђевић, „Београдска кинематографска свакодневица 1950. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 1–2/1996, 109–116.

¹¹ П. Волк, нав. дело, 65–91.

¹² Б. Тирианић, „Паралелна историја југословенског филма (2)”, *НИН*, 18. мај 1986, 54–57.

тражећи његову забрану. Истовремено, заплена је и копија филма која се налазила код аутора у Београду.

Како је и почео, случај је текао у низу апсурдних и комичних потеза који добро илуструју функционисање југословенског државно-правног апарата. Тако, окривљени редитељи уопште нису били позвани на суђење. Даље, разлози због којих је филм забрањен изнети су у судској пресуди која је препуна апсурдних тврдњи и која је због тога провоцирала најразличитије коментаре. Сама пријава којом је афера покренута документ је од таквог значаја да га треба трајно сачувати.¹³ Филм „Град” је Окружно јавно тужилаштво у Сарајеву 13. августа 1963. године забранило за јавно приказивање.¹⁴

Судбину филма „Град” до краја 1963. године ће поделити још два играна филма и неколико документарних филмова. Поводом тих афера заседао је и сам врх идеолошког апарата.

У Комисији за идеолошки рад Централног комитета Савеза комуниста Југославије, 14. децембра 1963. године одржан је састанак с групом филмских радника – комуниста, где се разговарало о идејним проблемима домаћег филма. Састанку су, осим десетак истакнутих филмских радника из свих република, присуствовали највиши партијски функционери из Комисије за идеолошки рад.¹⁵ Иницијатива Идеолошке комисије (ИК) била је двоструко условљена. С једне стране, уклопила се у ширу акцију разматрања југословенске културне политике у 1963. години. С друге, била је практични резултат те политике и резиме филмског стваралаштва за ту годину. Дан уочи састанка учесници су за само неколико сати погледали неколико филмова „проблематичних” у погледу идејне садржине и већ забрањених за јавно приказивање.

Филмофилски манир који подразумева гледање по неколико филмова на дан није споран. Али када је он у функцији задатка једног високог државног тела које треба да коначно оцени њихову вредност, онда обавезује на темељитост. У питању су били следећи филмови: 1) поменути филм *Град*, групе аутора; 2) играни филм *Повраћац* аутора Живојина Павловића и 3) играни филм *Човек из храсинове шуме* Миће Поповића.¹⁶

У програму СКЈ стоји: „Филм је уметност од посебног значаја за југословенско друштво и зато он не може да се развија изван оквира живота заједнице народа.”¹⁷ У духу Програма је била судска пресуда филма „Град”. Приказивање тог филма забрањује се зато што „...поменути филм у првој прици

¹³ Текст ове пријаве целини је донео часопис *Дело* у децембру 1963. године, у оквиру текста Д. Бурковића са насловом „Процес”, 1495–1530.

¹⁴ Треба напоменути да је случај филма *Град* био својеврстан шок за београдску културну јавност. Анкета коју је међу јавним личностима спровео часопис *Гледишта* показала је запањеност таквим насилним административним мешањем у културу; Видети *Гледишта* бр. 8/1963.

¹⁵ АЈ, ЦК, СКЈ, VIII, II/2–в–1979 (1–3) К–12, стр. 195; сем осталих, на седници су били и Вељко Влаховић, Милентије Поповић, Буро Кладарин, Јанез Випотник и др.

¹⁶ АЈ, ЦК, СКЈ, VП, II/2–в–179 (1–3) К–12, стр. 5; на седници се говорило и о неколико документарних филмова који су такође били бункерисани. Њима су се много мање бавили и мањи им је значај дат у јавности. Зато се овај рад њима готово и не бави. Ипак, поменућемо их на овом месту зарад солидарности због заједничке судбине. То су филмови: *Кафана* ред. К. Шканате, *Задушнице* ред. Д. Лазића, *Парада* ред. Д. Макавејева и *Ресни човек* ред. В. Криста.

¹⁷ Цитирано према П. Волк, *Историја југословенског филма*, Београд, 1986, 77.

живој приказује бесмисленим, а љубав своди на физичко бесмислено иживљавање, у дружој прици ипак њер приказује живој бесмисленим, а личној доктор Славка бизарним ишћом, председником кинематографске Југославије, који ради за комунисте и чија је срчана болест резултат службе у комунизму и да се ради о лицу на одговорном положају, да би у пређој прици југословенски град приказли у негатаивном свјетлу, ипак да се ишћавља ишћавље да ли се ишћавља у ишћом граду живјејши, који је ишћолико негатаиван да су кафане иуне антидруштвених ишћова, да се живој у граду одвија у знаку морбидне сексуалности и хулиганске младежи кроз који јунак ириче, мрачно расположени инвалид, пролази иззубљен, мрачан, и остављен од људи, на рубу иесимистички обојене ирвалије, ишћо је све очистио у суицидној са нашом друштвеном стварношћу и ишћо је све очистио сачињено са ишћенденцијом да друштвени развићак социјалистичке Југославије ирикаже негатаивно, чиме се изврше наша друштвена стварност и шире идеје иројивно нашем друштвеном креићању.”¹⁸

Ово опширно образложење нуди и читав инвентар непожељних тема. Бранећи филму *Град* право на постојање Дејан Бурковић је дао, вероватно, најдуховитији одговор на цитирану судску замерку:

„Да ли судско веће (...) сматра да би се друштвени развићак социјалистичке Југославије ириказао иозицивно, у складу са нашом друштвеном стварношћу и у духу идеја сагласних са нашим друштвеним креићањем, ако би се снимео филм у коме јунак ириче, свјетло расположени инвалид, у живој граду који се одвија у знаку здраве сексуалности једне злајне младежи, у кафанама иуним друштвених ишћова – радосно налази себе на рубу оишћимистичке обојене ирвалије? Да ли судско веће жели да види друштво у коме бизарни ишћ, председник стваре Југославије, лечи своју срчану болест иправо захваљујући ишћо ради за комунисте? Желе ли да виде смислени љубавни живој у коме нема бесмислено физичко иживљавање?”¹⁹

Кључна замерка филмовима *Град*, *Повраћац* и *Човек из храсинове шуме* била је да нису у складу са стварношћу.²⁰ Тако је преовладало мишљење да филм Ж. Павловића „*Повраћац*” – једна прича из београдског подземља – представља „чист ужас и ординарну лаж, да то што филм приказује нигде не постоји, јер, уосталом, сви знају како у Београду нема криминалног подземља...” Иначе, овај филм тешко да је могао да избегне судбину филма „*Град*”. Будући да је Ж. Павловић био један од аутора филма „*Град*” коме се већ судило, било је довољно да његов самостални, још недовршени филм „*Повраћац*” буде бункерисан. Ипак, чланови ИК „потрудили” су се да тај филм погледају и сами се „увере” да је његов садржај „имагинаран”. То што су гледали несинхронизовану верзију *Повраћака*, није их омело да ударе по филму, јер се, према речима Вељка Булајића, и „из слике виде неке ствари.”²¹ Прекретницу у светској кинематографији, какву је представљала појава тона на филму, југословенски комунисти су, за ту прилику, занемарили.

¹⁸ Цитирано према наведеном фелтону у *НИН-у*, 55.

¹⁹ Д. Бурковић, „Процес”, *Дело*, бр. 12, 1963, 1499–1500.

²⁰ АЈ, ЦК, СКЈ, VIII, II/2–в–179 (1–3) К–12, стр. 194.

²¹ Исто, стр. 22.

Погледи ИК могу да се оспоре са више становишта. Прво се односи на замерку да филмови не одражавају домаћу стварност. Међутим, политичаре је демантовала сама стварност. Догодило се, игром случаја, у време суђења филму „Град” да су новине донеле извештај о убиству љубљанског пуковника Мирослава Ремшкар, које је без разлога, наред улице, изршио извесни Рамо Диздаревић (због чега је осуђен на смрт).²² Само тај случај, међу многим другим, званично непознатим, показао је да су догађаји које су изнели на светлост дана „окривљени” филмови не само могући већ су и у оквирима исте те стварности.

Друго становиште се тиче самог „смысла уметности”. По једном мишљењу са седнице: „У филмовима овакве врсте (...) избегнућ је сваки унутрашњи сукоб, било какав конфликт који изражи разрешење, избегнућ је свако сиварно, изнутра моћивисано креићење (...) Наиме, хоћу да кажем да без риџорозног одређивања шта филм треба да даје, ипак постоје неки кријеријуми који морају да буду пошка свих наших захтева и према филму и према уметности.”²³

Међутим приликом вредновања ставова са седнице ИК стално се мора имати на уму да су њих заступали политичари или уметници са јасним идеолошким опредељењем. Зато их не треба посматрати са становишта естетике или филозофије уметности, већ са идеолошког становишта. Због „идејне неподобности” поменути филмовима одречена је свака уметничка вредност. Према речима редитеља Вељка Булајића, „у филму као ниџде друде, неистина не може коеџисцирати са озбиљним уметничким нивоом.”²⁴

Идеје које су дошле до израза у тим филмовима говорници су повезивали са општим идејним „скретањима” у југословенском друштву. „Те филмове и неке друге који су интересантни са становишта идејних креићања, не могу другачије схватити сем као извесан концентрисан израз идејних креићања у дужем периоду у већем делу уметничке и културне делатности код нас. То је концентрисан израз извесних девијација, извесних струјања, креићања, схватња присућних и у нашој филозофској мисли и у схватња неких наших економиста, појава у нашој литератри и у нашој позоришној уметности и у нашој публицистици уопште,” коментарисао је један од учесника седнице.²⁵

Новине које су се десиле у југословенском филму почетком шездесетих година политичко вођство је уклапало и у савремена западноевропска духовна кретања, стављајући при том, домаћем стваралаштву етикету имитације. „Као други екстрем јавило се еиџонство и помодарство у некријичком прихватању и преношењу одређених естетских форми и филозофских поставки, које, настале на изворном тлу, имају свој смисао и оправдање, а пресађене остиају само као доказ о нечијим заблудама или стваралачкој немоћи”, чуло

²² Гледишта, 8/1963, стр. 74.

²³ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II/2-в-179 (1-3), К-12, стр. 63-64.

²⁴ Исто, стр. 14.

²⁵ Исто, стр. 32; Ова „девијантна струјања” заиста су била саставни део блиске прошлости, али и свакодневнице шездесетих година. Књижевне полемике између модерниста и реалиста вођене су двадесет година, а тичале су се израза, уметничких метода и идејних концепција. У области филозофије, Бледски конгрес југословенских филозофа и социолога 1960. и научни скуп „Маркс и савременост” 1962. године, нагостили су нове могућности перцепције марксизма. О томе: Р. Пековић, нав. део, 299-300.

се у расправи.²⁶ „То је вид некријичког преношења савременог и модерног правца француског филма или Антионијевог италијанског филма (...) што је тема усамљености човека Бергманових филмова”, проговарао је један стручнији глас међу учесницима. „Њихово дејство на нас врло је јако, јер су у свитану врло снажни таленти и јаке индивидуалне креативне личности које су својим оригиналним досиџнућима успеле да делују на интелектуалце, па и на публику широм Европе. То најомићем због штога што клима у којој они делују је клима разних социјалдемократских, хрићанскодемократских варијанти и одраз разних филозофија, Сартирове ‘крићичке дијалектике’ – за коју је Нови талас нејосредно највише везан.”²⁷

Жестина којом су се критичари наведених ауторских филмова обрушили на оно што је „западно” у њима, или би могло да има корене у „западњаштву”, потпуно је било на линији коју је формулисао југословенски председник говорећи о култури у зиму 1962-1963. године. Овде добија смисао теза да би заокрет у југословенској културној политици 1963. могао да буде нека врста компромиса према Совјетима, релативно мали уступак на релативно небитном пољу, са становишта неке дугорочније спољнополитичке потребе. Тим пре када се зна да је већ 1964. године у култури напуштена критика дела која су налазила узоре на Западу.

Једна од замјерки била је и да су „садржаји тих филмова садржаји о страху који је ушао у савременог човека у ово време... што је усамљеност која има корена у шехнизацији, у проблемима који долазе свуда у свити са све вишим стандардом, са атомизацијом друштва кроз све ужу специјализацију.”²⁸

Комунистичка идеологија, чије је филозофско упориште у марксизму, тешко да је могла да се ‘помири’ са основама егзистенцијалистичке филозофије, потцењујући вредност свакодневног обичног живота, одузимајући јединки право на његов унутрашњи свет, и тако доводећи у питање своје хуманистичке поставке.

Неки од учесника расправе истакли су да је и домаћа штампа, односно филмска критика, донекле допринела „идејним лутањима” и „негативним” појавама у домаћем филму. Редитељ Вељко Булајић је сматрао да неки критичари иду сувише далеко у „форсирању тежње” да „по сваку цену” буду другачији један од другог.²⁹ Вељко Влаховић, у сличном стилу, говорио је о „сиромаштву углова” из којих се посматра једно дело. „Ако ујоредимо естетичке кријеријуме у прихватању филмског дела са бојаством збивања и живоћа, онда видимо да је скученост у гледању на проблеме оголила суштинину, да недовољно васићава естетски укус, не помаже ни ствараоца ни друштво у сагледавању ширих појава.”³⁰

Овде поново долазимо до критике идејног концепта филмова. Анализирајући један документарни филм (Кафана), Вељко Влаховић је као

²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II/2-в-179 (1-3) К-12, стр. 24.

²⁷ Исто, стр. 55.

²⁸ Исто, стр. 85-86.

²⁹ АЈ, ЦК, СКЈ, VIII, II/2-в-179 (1-3) К-12, стр. 202.

³⁰ Исто, стр. 99-100.

главну замерку изнео да у њему „нема ничеџ југословенскоџ” и „да се не може осејити дух земље, народ који у њој живи; (...) он може да преиштра оишше-људске теме које су заједничке у чиишавом свеиу, али мора да да сиецифичноси нашеџ друштва. Без тоџа нема вредноси на филму.”³¹ Од филма се, даље, тражи да на јасан начин „одељује лоше од доброг”, како би се отклонила свака евентуална гледаочева дилема. Такав став, осим што потцењује моћ расуђивања филмске публике, још више потцењује и обезвређује филмску уметност и њене творце. Тај партијски захтев је овако прецизиран: „Филм мора са свим људима да се дружи и да их покаже, али кроз веру у човека, а не љубљењем вере у човека. Та вера у човека мора да буде доминантна, ња макар био бишанџа, лоиов, лакшци, камелеон. Све ие људе иреба показати и ио иако да човек када гледа ие бишанџе на филму зна да ће суира биши добри људи.”³²

Истовремено, објављена је и „борба” против „човекове и друштвене неискрености”. Објашњавајући која се врста искрености од уметника захтева, Вељко Влаховић је утврдио како: „То није истовесити пред олишаром и иошом. Не може биши индивидуалне искрености, искрености оиуђеноџ човека, човека у љуштури, који је одвојен од друштва... Посиоји иеза у филмској есишци, ња и у есишци, да иреба биши искрен пред олишаром умешности. За мене је ио идентично са црквеним олишаром, јер не иосиоји олишар умешности одвојен од друштва.”³³ У покушају да оправда сопствено становиште, председник ИК уплео се у разраду тако сумњивих појмова какав је појам искрености или појам искрености у уметности. У једном свом излагању отишао је толико далеко да је, затраживши борбу против „филмских Пастернака”, оспорио признатом књижевнику и Нобелову награду за књижевност.

Говорећи о филму Миће Поповића *Човек из храсиове шуме*, један учесник седнице (уредник листа *Социјализам*) означио га је као „шунд продукцију” – због теме која је „бизарна и морбидна”, због „вулгарне конструкције” на којој је реализована, због тога што „није потребно да ову тему на овакав начин екранизујемо данас.” Помислио је да таленат може да се стекне идеолошко-политичком подобношћу: „Ако се већ неко одлучи да је обради умешнички, или се мора обрадити изванредно шалениовано, чак можда џенијално, или никако. Ако се обради овако како је ио учињено у овом филму... онда је друштвена шиеија од иројекције филма велика.”³⁴

Као филмски редитељ, овај наш признати сликар свежим и оригиналним идејама обогатио је домаћи филм. У свом филмском првенцу *Човек из храсиове шуме* желео је да, разрађујући проблем апсурдности егзистенције једног суровог убице у најцрњим данима рата, проикне камером у његову подвест. У тим скровиштима људске психе тражио је објашњења за монструозне злочине. Не и оправдања. Тако у филму налазимо објашњење Максимовог (главни лик) порекла и упознајемо се са условима у којима је дошло до изопачење његове свести. Мића Поповић је покушао да проикне у стања која су други избегавали.

³¹ *Истио*, стр. 102.

³² *Истио*, стр. 102.

³³ *Истио*, стр. 105.

³⁴ АЦЈ, ЦК, СКЈ, VIII, II/2–в–179 (1–3) К–12, стр. 150–151.

Један учесник се седнице видео је такав метод као соцреалистички, само постављен на супротном полу. „Дела соцреализма у оном иериоду који је био екшреман – Ждановски, иосмаишрала су друштвоу сиварноси кроз ружичасте наочаре, а овде имамо иосмаишрање сивари кроз црне наочаре. Значи, суириона џрешка, али џрешка истоџ нивоа и истоџ илана.”³⁵

Овај филм покренуо је многа питања. Једно од најинтригантнијих било је – колико филм који „убија веру у човека, угрожава наш хуманизам.” Оно што тај и остали забрањени филмови и нуде оцењено је као „псуедохуманизам” или „ахуманизам”, јер „фиксирају црно у животу”, и тиме им је одречена било каква хумана, људска вредност. „Мешод фиксирања црноџ у животиу (...) има идејне основе у иреишцишавци некоџ аириорноџ, мешафизичкоџ, зла у човеку (...). Само са аишкити шакве концепције моџу се најраишци филмови који на овакав начин виде свеи. Као да се хишело даиши чииша аишшиеза оној Русов-љевој: човек је ио ирироди добар, и као да се хишело реиш: човек је не само ио ирироди, неџо аириори зао.”³⁶

Према преовлађујућем мишљењу учесника седнице ИК од 14. децембра 1963. године, филмови *Град*, *Повраишак* и *Човек из храсиове шуме* нису испунили основни захтев времена – бављење стварношћу. „На основу дела која су ти аутори изнели не може се судити и уопште се не може претпоставити да су ти људи живели у нашем друштву.”³⁷

Одричући ауторима ових филмова „научно-марксистички” поглед на свет, оспорена им је, у исто време, и „она врста погледа која је карактеристична за сваког здравог, виталног, усмереног животног искуством.” Да ли ови партијски критичари у својој идеолошкој заслепљености, толико ограничени да, забрањују ове филмове, нису могли да разлуче где је каљуга: у филму или у животу? Уосталом, филозофија уметности не одбацује она уметничка дела чији је мотив ружно. Ставивши се у улогу бранилаца друштвеног поретка од опасности какав је филм, југословенски политичари ипак су преценили политички значај филма. Својом критиком неправедно су доводили уметника до положаја кривца који је, наводно кривотворећи друштвену реалност, проговорио о нечему чега нема или није наша стварност.

Тешко је непогрешиво реиш шта је навело политичаре да се тако предано посвете критици и забране те филмове. О стварности су могли да се праве филмови, али само у границама које су прописивали политички ауторитети. Проблем је, изгледа, био у томе што ни партијским идеолозима који су формулисали пожељне садржаје није до краја била јасна граница те пожељности.

Оштрина у поступку несразмерна је тежини аргумената који се наводе. То да ти филмови „вређају друштвени морал, обезвређују најсветлије принципе социјалистичке идеологије, да нису у складу са домаћом реалношћу и односима који владају у друштву” делују неуверљиво и као да не упућују на прави разлог обрачуна. Занимљиво је да су ти редитељи – дисидентни убрзо наставили да снимају филмове које је, разуме се, финансирала држава. Оштри потези власти у комбинацији са неочекиваном попустљивошћу збуњују истраживача. Да ли је

³⁵ *Истио*, стр. 155–156.

³⁶ АЦЈ, ЦК, СКЈ, VIII, II/2–в–179 (1–3) К–12, стр. 155.

³⁷ *Истио*, стр. 183.

у питању неки вид корупције или покушај режима да се, бар формално, представи у либералном светлу, или нешто треће, тешко је одговорити. Можда би „решење” могло да буде у претпоставци да је југословенски режим свесно експериментисао с либералним тежњама на пољу културе. Када би му се учинило да ствари превазилазе његове првобитне намере, заустављао би започети процес. У сваком случају, на овом месту мора да се да ода признање југословенским комунистима на оригиналности.

Milica Komad

ON PARTY IDEOLOGISTS' FILM TASTE IN 1963: AN EPISODE FROM THE CULTURAL LIFE OF COMMUNIST YUGOSLAVIA

Summary

A conflict in cultural sphere that confronted artistic creation with political practice emerged in the early 1960s. On the one hand, in addition to demands that art reflect reality, its social role had been emphasized. On the other, the criticism of works of art that fulfilled that requirement started to intensify.

In the area of film art in the 1960s the relationship between the artists and authorities became rather tense. In movies like in other forms of art declarative political principles differed from practice. The official stand was that movies should deal with the reality, but when authors attempted to make such movies, they encountered major difficulties. The main misunderstanding came from different perception of the notion of *reality*. In the world of communist ideology existed a „real”, positive reality and „distorted” image of reality. Politics tolerated only the works of art whose ideological characteristics corresponded to proclaimed values. If a movie was judged to be “in discrepancy with our socialist reality” and that it “degraded the moral of our socialist community” it could easily be prohibite.

Yet, in this game between politics and art, authors fared much better than their works. Unlike similar East European regimes, the Yugoslav communists have worked out not quite comprehensible, but very authentic form of “struggle” in this area. How else can one understand the fact that the banned film authors, soon after they had been punished, were reaffirmed and continued to make movies – financed, of course, by the government.

БАШТИНЕ HERITAGES

Владимир Кривошејев

Крађа у „радњи за обављање проститутске делатности”

– један судски спор у Ваљево 1895. године

Упоредо са постепеним ослобађањем од турске власти, током деветнаестог века у српским варошима је дошло до низа промена иницираних убрзаним развојем. Дојучерашње оријенталне касаве су скоро преко ноћи почињале да добијају нови изглед. Број становника се повећавао. Трасирале су се нове улице дуж којих су ницале модерне грађевине. У Србију су се досељавали странци, а овдашње становништво, због потреба послова или образовања, све чешће је путовало преко границе. Ове промене утицале су и на појаву нових навика. На постојећим темељима убрзано је израстала грађанска класа са новостеченим навикама које су калемљене на старо стабло, стварајући јединствен паланачко-европски амалгам. Тај процес, уочљив широм Србије, није могао заобићи ни Ваљево. у пописима становништва, осим старих занимања попут сарача, опанчара, абације, ћурчије..., јављају се и професори, рентијери, штампари, апотекари, али и *просјийиуи*¹, а сходно томе, у другим изворима се јављају и *јавне девојке*.² Та занимања, некада проскрибована и законским забранама гурнута у илегалу, легализована су почетком 1881. године, са доношењем законских прописа којима је, по моделима већ познатим у западној Европи, настојано да се легализацијом проституције успостави државна контрола и неутралишу негативне последице илегалног бављења најстаријим занатом на свету³.

¹ „Маринко Милићевић, *просјийиуи, Ваљево*” (Азбучни списак гласача општине Ваљево на дан 24. фебруара 1899. године; објављено: *Кољубара, велики народни календар за просјију 1999. годину*, Ваљево 1999, 94) и „Сјаноје Горић, *просјийиуи*” (Списак правних гласача општине ваљевске за 1914. годину, Ваљево, Штампарија Дим. А. Славуј, 1913; прештампано: *Ваљевац – велики народни календар за просјију 1996. годину*, Ваљево 1996, 204).

² Ваљевска матична књига умрлих за 1881. годину, Историјски архив Ваљево („*Кашница Влашић, јавна девојка из Новој Сади у Бачкој, а у Ваљевоу живећа, умрла 9.10.1881. Рођена у Новом Саду. Сјара 20 година. Умрла од срдобоље*”).

³ Владимир Јовановић, „Проституција у Београду у 19. веку”, у: *Годишњак за друштвену историју*, Година 4., свеска 1., Београд 1997, 13.

Након легализације проституције, неке од ваљевских кафана, иза чијих фирми су се већ скривале јавне куће, прибавивши потребне дозволе, легализовале су своју делатност. Али иако примамљив због наизглед лаке зараде, то није био посао који се у нашим условима могао обављати на дуге стазе. Ни најбрижнији локални хроничари нису могли да забележе све јавне куће које су, самостално или у склопу кафана, краће или дуже време, радиле у Ваљевоу, од њихове легализације до забране 1944. године. Имена неких од њих ипак су остала позната: *Ђуниски вис* Марка Црногорца, *Ђирина Пурића кафана* у Градцу, *Радикал*, *Јабланица* и *Оријент* у Тешњару, *Ђиновчева кафана* Боре и Зоре Стокановић, *Балкан*, *Шумајловац*, *Банай*, *Тојилица* у Витковића улици, чувена злокућанска *Бела лађа* Боре мумџије, *Ракића кућа*⁴ ... У таквој конкуренцији вођење јавних кућа сигурно није могло бити високопрофитабилна делатност. Зато не чуди што је пред Други светски рат власник *Тојилице* по Ваљевоу поленио плакате следеће садржине:

*„Пресијао сам водици радњу какву сам до сада водио и од следећег првог у истином локалу и под истиим именом водићу кафану, о чему известићавам поштиовано грађанство и молим да у следећу недељу дођу код мене на доручак који припрећујем у мојој кафани у 8 ујутру.”*⁵

Овим чином незадовољни власник Топлице је, између осталог, покушавао да измени слику која је у чаршијском мњењу владала о њему. Само занимање „проститута”, иако легално, није сматрано часним. Клијентела сумњивог морала, уз претерано конзумирање алкохола у друштву дама за разоноду... – све је то доприносило стварању окружења погодног за делинквенције разних врста. Управо захваљујући ситуацији криминалном чину, сачуване су од заборава неке секвенце из живота једне ваљевске „радње за обављање проститутских услуга” са краја 19. века.

На периферији вароши, која је те 1895. године, скупа са сеоским залеђем припојеним градском атару, бројала једва 7.000 становника, и чије се ушорено језгро, изван кога су се приземне зграде налазиле уклопљене у руралну средину, могло прећи пешке за неколико минута бржег хода, налазио се локал Милоша Нешковића, „обављача проститутских услуга”. У ову јавну кућу се није могло ући директно са сокака. Висока ограда, са масивном капијом, скривала је од очију обичних радозналаца авлију у којој се налазило неколико објеката који су припадали кући за забаву. Капијске кључеве је држао момак Ђорђе, тридесетогодишњи неписмени дошљак из ужичког краја. Он је био газдин слуга, а осим уобичајених помоћних послова, окаснелим гостима је откључавао капију, очекујући, па и директно тражећи, за то заслужени бакшиш. Највећу просторију у радњи за проститутску делатност особље је називало звучним именом „велики салон”. Остаје нејасно да ли епитет *велики* указује на то да је уз њега било и других, мањих салона, или је то била само интерна досетка особља којом је настојао да са друштвеног дна уздигне ниво своје радње.

Салон је био централни део јавне куће, место где су посетиоци долазили на почетку вечери, или доцније, после пола ноћи, већ поднапити у другим

⁴ Борислав Вујић, *Зачиси о старом Ваљевоу*, Ваљево 1987, 10–11, 31, 99–102; видети и Драгутин Бајић, *Ваљевске кафане*, Ваљево 1995, 19, 21–22, 40–41, 46, 97–98, 104, 107, 113.

⁵ Борислав Вујић, *наведено дело*, Ваљево 1987, 31.

кафанама у којима су дочекали фајронт. Ту су могли да се провеселе или опусте уз пиће, музику и мезе. За разлику од услуга обичних кафана, овде је посебну атмосферу пружало пригушено осветљење и, наравно, проститутке, *девојке*, односно *јавне девојке*.⁶ У радњи ваљевског проститута Милоша Нешковића о расположењу гостију се бринула седамнаестогодишња неписмена сељанчица из тамнавског села Јабучја Милка Давидовић, са колегиницама Мициком, Даном и другима, које су увек биле при руци, вољне и обавезне да посетиоцима праве друштво, али и да их, уз забаву, подстичу да направе што веће цехове, увећавајући их и својим порупбинама. Зависно од ситуације, таква забава је могла да потраје и да се боравак посетилаца на томе и заврши. Али ако су посетиоци били расположени, они су могли да вечерњу разоноду наставе у девојачким собама, као њихови *госџи*. Собе су се налазиле изван објекта у ком је био салон, у посебној згради (или зградама) у дну авлије, али, судећи бар по једном адвокатском мишљењу, нису сматране за засебне, приватне, или бар полуприватне девојачке просторије, већ су и оне биле неодвојиви део *јавне радње* у које је свако имао право да слободно уђе и у њима борави, без обзира на то да ли је позван или не. Вероватно због тих разлога током боравка девојака у салону њихове собе нису закључаване, али су врата забрављивана кад год је соба била заузета.

Собе су биле веома скромно намештене. У соби Милке Давидовић се налазио сто са фиоком, на који се остављала гардероба, затим лампа која је, утуљена, остајала да гори током посете госта, а вероватно и нека нахткасна на којој би она стајала, те плакар за девојачке ствари. Ту су била и два кревета. Изгледа да су у слободно време у соби боравиле две девојке, с тим што су се, током рада јавне куће, смењивале, комбинујући боравак у соби и салону. Пракса је била да ако неки гост и остане да заноћи у соби са својом домаћицом, да их њена цимерка не узнемирава до зоре. Уосталом, тек после одласка гостију завршавало се радно време девојака, и тек тада су оне имале право на одмор и неку приватност. Зато је тек у зору Мицика будила Дану, која је била у соби са гостом, како би узела сапун и умила се после завршетка радне вечери.

О посетиоцима јавне куће се, на основу расположивих докумената, не може много рећи. Један гост је био слуга баштовански из Ваљева. Ту је у ситне сате долазило и млађе весело друштво да настави пијанку започету на неком другом месту. Међу њима је био и двадесетогодишњи бивши келнер, пореклом из Никшића, иначе чест гост код своје родбине у Ваљевоу. Био је, по сопственој изјави, незапослен, што га је, по општем убеђењу, па чак и по правним схватањима тога времена, чинило сумњивим.⁷ Ипак, не толико сумњивим да га газда Милош Нешковић не би пустио у своју радњу, где је био добро познат особљу. Сам газда је био неписмен човек, са свешћу и страхом да је пред својим муштеријама лично одговоран за све ствари које им у његовој радњи нестану. Истовремено био је спреман, заједно са власником украдених ствари, да за одштету тражи суму која је вишеструко прекорачивала њихову реалну вредност.

⁶ Видети напомену бр. 2.

⁷ У појединим тужбеним актима тужилац је чињеницу да је окривљени био без сталног запослења истицао као додатни аргумент и потврду за његову кривицу.

Из расположиве архивске грађе⁸ се може назрети да се у описаној јавној кући власника Милоша Нешковића окупљао свет са самог дна друштвене лествице. У таквом окружењу, уз пиће и сексуалне услуге, и уз занемаривање сталне реалне опасности од полних болести, неизоставну позадину су могле чинити и различите кривичне радње, од тешких до оних помало бурлескних, каква може изгледати крађа старе изношене одеће чија укупна вредност једва да је прелазила износ судске таксе.

У радњи газда-Милошевевој једна таква крађа догодила се у ноћи између 21. и 22. новембра (по старом календару) 1885. године. Те вечери су нестале ствари госту Ненаду Јанковићу док је спавао у соби девојке Милке Давидовић. За то дело је окривљен Јевта Драшковић, „бивши келнер, беспосличар, родом из Никшића”. Он је ухваћен и притворен на иницијативу „проститута” Милоша Нешковића, који се у први мах појавио као приватни тужилац, јер је вероватно био обавезан да муштерији надокнади вредности покрадених ствари и стога је за трошкове и дангубу тражио 50 динара. Тако је покренута компликована судска машинерија која је овим случајем била заузета скоро више од месец дана.

Већ 22. новембра 1895. године, истог дана када је на газда-Милошеву иницијативу, и уз његово лично учешће, окривљени ухваћен и приведен, своју изјаву је, у својству сведока, дала проститутка Милка Давидовић, „родом из Јабучја, стара 17 година”:

„Засија окривљени Јевтиа ушао је у собу у којој сам ја сјавала, и тио кришом, ја сам била лампу зајалила и легла, ја тио сам засјала. Јевтиа је усјао испод креветиа и са закопчаним кайућом изнео украдене сјвари. Чим је Јевтиа усјао и на врајиа пошао, ја сам била прејлашена ти нисам у тиом моментиу газди јавила да је он, Јевтиа, под креветиом био, а кад је он већ на кайици био Беља је газди викнуо и јавио да му је досја сјвари покрао. За дангубу хоћу 4 динара.”⁹

Ову своју изјаву дату у полицијском начелству, уз назнаку да није писмена, Милка је потписала крстом. Након покретања истражног поступка, недељу дана касније, 29. новембра, Милка је своју изјаву знатно допунила:

„Које вечери сада да кажем не знам, али пре неколико дана овај Јевтиа дошао је у радњу мој газде Милоша са друшћивом и у салону су седели. После неког времена овај Јевтиа оде из салона и мислили смо да је са свим друшћивом ојшишао кући, али он, како је видео кључ на мојој соби од врајиа, ојвори, уђе у моју собу и под кревети сакрио се, штио прејиосјављам, јер тио видела нисам. Те вечери ја сам имала досја у соби и са исјим сјавала и кад смо сјавали ја сам лампу осјавила да ти мало свејли, али исји Јевтиа, када је видео да смо ми засјали, он лампу угаси и без сумње да је сјвари све покрао и с њим се ојети под кревети сакрио. Пред зору, девојка Мицика, поштио јој је пребао сајун, луйала је на врајиима и шако пробудила ме је. Ја ујалим лампу, дам

⁸ При изради овога прилога коришћена је архивска грађа: Историјски архив Ваљево, Фонд Општинског суда Ваљево за 1896. годину, Фасцикла 869 (несређена грађа). (У даљем тексту: ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

⁹ Испит сведока, 22. новембар 1895 (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869); сходно правосудној пракси да речи изречене приликом давања исказа у записнику буду правно формулисане интервенцијим судије из ове Милкине изјаве, као и из сведочења осталих учесника судског спора се не може учити њихов изворни вокабулар.

њози сајун и шаман хједо да ојети лежнем, сјазим овог Јевтиу, који се беше насмејао и рече: „Ју како сам ја засјао” и одма изађе испод креветиа и оде. Када се усјавио, ја сам видела да му је био иберциг досја појунен. По одлажењу његовом појражила сам моју реклу, коју на асјалу нисам могла наћи, а он је сакрио у једној чизми мој досја Ненада. Ваља да је хјео да и њу са чизмама узме. Пођо шада за либадом овом, али ни ње нема. Ја исјрва ујлашим се и нисам нишја смела казати нишја овог Ненада пробудити, али кад виде да сјвари испод нема, ја га пробудим и позовем газду да му сјвари досјави. То је штио знам и на ово моју да се закунем. Дангубу шражим 5 динара. Писмена нисам.”¹⁰

Један дан после привођења окривљеног Јевте, 23. новембра, своју изјаву је дао и газда јавне куће, „обављач просјишћујске радње Милош Нешковић”. Он „присјути суду и изјави”:

„Ноћас око 1 сати тио по ноћи дошао је у моју радњу Јевтиа Драшковић, а занимање му не знам и крадом се увукао у собу у којој моје девојке сјавају. Подвукао се под кревети. Поштио је у девојачку собу ојшишао досја Беља Кујлачић, ја чекајући да девојка дође засја на креветиу, а своје хаљине осјави на асјалу. Јевтиа, видећи да је Беља засјао полако се извуче испод креветиа и сјвари му покраде, и тио 1 којоран, један верман, шајкачу, 1 кушју дуванску и једну девојачку реклу и ти сјвари метје под иберциггер и на кайици пође. Кад га је мој момак Ђорђе Петровић ујшишао где је био, Јевтиа је одговорно да је био у соби са девојком, штио у истину није било. Одмах тио његовом одласку исјрча из собе Беља вичући ме да су му сјвари покрадене и да их је човек у иберциггеру украо. Ја онда исјрчим на сокак да ухватим Јевтиу који је највећим шрком побегао ка Дабића кайици, а да је бежао појврдиће и Милан Нешковић, касја оvd. Јевтиа кад је ушао у собу и легао под кревети крадом није имао циљ саме крађе, но он је имао циљ да ако неко од случајних досјишћу уђе у собу да га ојлачка на разбојнички начин, као штио је у овој шрилици учинио. С штио молим суд да се покрадене сјвари процене, а о мојим наводима исјишћу покрадени Беља, моја девојка Милка, момак Ђорђе и Милан Нешковић, касја. Тражим да се од Јевтиа најлашћу вредносја покрадених сјвари, а на име шрошкова и дангубе 50 динара. Нисам шисмен.”¹¹

По свему судећи, „обављач проститутске радње” је очекивао да ће покрадени Ненад Јанковић од њега као власника радње у којој је остао без своје гардеробе тражити надокнаду штете и стога је свом сведочењу додао и елементе тужбе, тражећи да крадљивац њему, а не покраденом, исплати и вредност ствари. Међутим, истог дана своју изјаву, такође са елементима приватне тужбе, дао је и покрадени Ненад Јанковић, „звани Беља Кутлачић, слуга баштовански”. Он је изјавио:

„21. ов.(о) м(есе)ца у вече ојшишао сам у радњу Милоша Нешковића, шросјишћушћује оvd.(ашнег) и занотио са девојком званом Милка. Тако мислим да је шред зору било, пробудим се, а и девојка, у намери да се обучем, кад од једном, испод другог креветиа у исподј соби извуче се један човек и са речима

¹⁰ Испит сведока по кривици Јевте Драшковића, од 29. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹¹ Ненасловљена тужба Милоша Нешковића, од 23. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

„Ала сам слајко сјава” оде на врајца. Ја се почнем облачићим, но тек сам видео да ми нема коџорана, фермана, шајкаче и кућнице дуванске, које је ствари онај неознајни, за време док сам сјавао, узео и под кауџи сакрио, па пошто је приметио да сам се пробудио, он је и побегао. Сем овога он је и реклу девојачку увукао у моју чизму, јер је морао имати намеру да и чизме покраде, а ошворио је и фиоку од асијала изражећи новац. Дознао сам одмах сутрадан да се ово лице зове Јевџа Драшковић, скићница, из Црне Горе, и чим сам приметио да су ми ове ствари покрадене испрчао сам најоље ше газду од радње Милоша викнуо и ствар му испрчао, а он је одма за Јевџом испрчао и ухватио га код куће. За ову крађу шужим Јевџу и изражим да ми за покрадене ствари плаћим 40 динара и у име дангубе 12 динара. Да ми је Јевџа и нико дружи крађу ову и на овај начин извршио, ја ћу се заклетим. Писмен сам.”¹²

Истога дана, када је Ненад потписао ову изјаву, у којој је тражио да му се покрадена гардероба надокнади у вредности од 40 динара, украдене ствари је на својој њиви пронашао надничар Драгутин Сутарић и, по сазнању о извршеној крађи, однео их је у полицију. Сутрадан је извршена процена вредности украдених ствари и испоставило се да она није ни приближна суми коју су навели „проститутција” и његов покрадени гост, већ да све ствари заједно вреде једва 16 динара. После тога, на основу захтева који је поднео „проститут” а не покрадени Ненад, ствари су враћене власнику.¹³

Као сведок своју изјаву је дао и Ђорђе Петровић, тридесетогодишњи слуга у Милошевој јавној кући, „родом из Росишта, окружје Ужичко”. Првог дана по утврђивању крађе, 22. новембра он је изјавио:

„Заиста и ја сам видео када је Јевџа изашао из каиџе са закољчаним кауџом и под њим нешто прикривено и ја бих га задржао на каиџи, али нисам се надао да је он нешто украо. Но пошто ми је газда јавио да је он крађу извршио, ја сам испрчао, но он је највећим џркком побегао Дабића каиџи. Заклећу се, а дангубе хоћу 4 динара. Нисам писмен.”¹⁴

Седам дана касније, 29. новембра, приликом истражног поступка Ђорђе је своју изјаву изнео знатно опширније:

„Те ноћи, када се је крађа ова десила, а не задуго како сам чисио велики салон од радње моје газде Милоша, сјазим пролазника једног у авлији и како ја у авлију изађох познадох овога Јевџу. Ја га када уиштах где си био, а он ми одговори да је био код девојке Данице па хоће да изађе из авлије па чека да му врајца ошворим. Када му ошворих врајца, изражим му бакишиа, ал он ми недаде, са речима да ће ми дружи љућ даћим, но у њом нешто му из иберцига, који је био подоста надувен, испаде. Шта, нисам могао видећим, али он ми подиже и оде. А мало после чух од девојке Милке да је покрао њеног гостца. То је што могу да кажем и на ово могу се заклетим. Дангубе изражим 5 динара. Писмен нисам.”¹⁵

¹² Ненасловљена тужба Ненада Јанковића, од 23. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹³ Ненасловљена изјава Драгутина Сутарића, од 24. новембра 1895.; Процена показаних ствари Ненада Јанковића, од 25. новембра 1895.; Ненасловљени захтев Милоша Нешковића за повраћај ствари, од 28. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹⁴ Испит сведока, од 22. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹⁵ Испит сведока по кривци Јевте Драшковића, од 29. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

Поред покраденог Ненада, „проститутције Милоша”, његове девојке и момка, на „проститутцијин” захтев, у истражном поступку је саслушан још један сведок, Милан Нешковић, каспин овдашњи, стар 57 година. Он је изјавио:

„Пре неколико дана, ујав не сећам се које беше, једно јутро, како рано усјадох, одем у кафану Радисава Радисављевића оvd.(ашњег) где сам видео и Милоша Нешковића оvd.(ашњег). Када седох Милош се жалише да га је овај Јевџа покрао и о њом са службеником оишћим. Замоли ме да одемо код Тому, стирца овог Јевџе, где је он ноћивао. На позив службеников њоћох и нађемо овог Јевџу да сјава. Када га пробудимо њад Милош уишћа где су ствари што је покрао, и поче прејресати. Јевџа је њада одговорио овако 'Немојше прејурати. Овде нису', а на Милошево ишћане где су речени Јевџа ћућао је. И њако, они га одведоше у зајвор, а ја кући мојој одох. То је што имам да кажем и на ово могу се заклетим. Дангубе изражим 5 динара. Писати знам.”¹⁶

Поред тужилаца и сведока, саслушап је и окривљени Јевта Драшковић, који је од првог дана по крађи био у притвору. Јевта је имао 20 година. Био је родом из Црне Горе, из Никшића, али у судским документима пише да је „слуга и бивши келнер”. По сопственој изјави био је неосуђиван. На првом саслушању, 22. новембра, он је изјавио:

„Ја сам заиста ушао у собу девојачку у којој је покрадени сјавао и легао сам под кревет и њу засјао и сјавао док ме девојка није приметила а њо сам учинио јер сам био много њијан. Ствари нисам ја украо, ништо знам ко је њо учинио, јер мени ствари ни за какву уишћребу нису. Писмен сам.”¹⁷

Дан касније, 23. новембра, окривљени је проширио своју изјаву.

„Прексинаћ 21. овог месеца у вече, веселио сам се са неколико мојих другова и онако, сви у најишћом сјању оишћили смо у радњу Милоша Нешковића овдашњег просишћуиције. Колико смо њамо ошћали и шћа смо радили ја ништо не знам, тек око неко доба ноћи пробуди мене једна девојка Милошева и кад погледах а оно ја лежим испод кревета у соби девојачкој. Како сам онде и кад досеое ја незнам. Онда се подиђнем и уишћам девојку дали је моје друшћиво у салону. Она одговори да незна, ше како ја изађох из собе, дођем на врајца од салона, но њамо нико не беше. Онда пођем на каиџу која беше закључана, ше њозовем момка Милошевог Ђорђа који ми врајца ошворио и ја изађох и њолако одем кући моје шћейке где се скинем и леђнем. Мало није испћајало кад у њом дође Милош са оишћуишћем, ше прејресе кућу а мене у зајвор одведоше велећи како сам му неку крађу извршио. Овако је све у ствари било, а Милош нека докаже да сам крађу ову извршио, ња нека казну примим. Друго немам шћа да кажем. Писмен сам.”¹⁸

На накнадном саслушању и током истражног поступка, када је био упознат са изјавама сведока и упитан, у њиховом присуству, дали је тачно да му је „иберциг” био попуњен, да му је на капији нешто испало, да је слуги Ђорђу изјавио да је био код девојке Дане и да је приликом претреса његове собе изјавио да покрадене ствари нису ту, одговорио је да је све то неистина, а шта је имао да

¹⁶ Исто. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹⁷ Испит окривљеног од 22. новембра 1895. (нав. фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

¹⁸ Кратки испит Јевте Драшковића, од 23. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

каже све је већ рекао и да при томе остаје, нагласивши да ако буде кажњен нема од чега да плати трошкове.¹⁹

Иследници Начелства ваљевског су, после обављеног истражног поступка, прихватили приватну тужбу покраденог Ненада Јанковића и доставили су своје мишљење Првостепеном ваљевском суду. Подизање оптужнице је аргументовано следећим доказима:

„Признање да је на месџу крађе био и да се под креветом сакрио.

– Што сведоци, Милка Давидовић девојка и Ђорђе Пејровић, слуга истог Милоша Нешиковића тврде да су код Јевте, приликом његовог одласка примећивали да му је иберциџ био ђун, надуван.

– Што је сведоку Милану, касатину, када су ушли у његов сџан, казао 'Немојте овде шражити, нису овде', што доказује да је он покрао и на друго месџо сџавио.

– Што је нађен овде као скићница, немајући занимања, већ свој живој у шумарању проводи.”²⁰

Прихватајући ове аргументе 12. децембра своју тужбу је поднео и државни тужилац.²¹ Ово је било предочено Јевти, а главни претрес је био заказан за 4. јануар 1896. године.²² Током целог истражног поступка Јевта је боравио у притвору, где је требало да проведе и време до главне расправе, али се разболео. Како је Јевта и одраније био познат особљу јавне куће, дијагноза коју је лекар поставио није нимало зачуђујућа. Пронађено је да он болује од неке венеричне болести и 16. децембра је упућен на лечење у Ваљевску болницу.²³ У болници се налазио све до почетка главног претреса 4. јануара, када је изведен на суд.

По штуром записнику са претреса, сви позвани су поновили своје раније изјаве, а бранилац окривљеног, одређен по службеној дужности, „адвокат оvd. (ашњи) Б. Бошовић каза”:

„Нема доказа да је окривљени учинио ово дело јер његово бављење у соби објашњава се тиме што је био најшић и што је имао право да дође у јавну радњу. Казивање сведока Милоша не може имати законске вредности пошто он своје казивање оснива на извођењу, а не као очевидца дођаја. У којем случају мора суд да оштуженог ослободи из недосџајка довољних доказа.”²⁴

Овај Божовићев став судско веће у саставу: председник суда Рад. Тијанић, судије Рад. Радосављевић и Т. Кузмановић, делимично је уважило и истог дана донело пресуду:

„Проштив оштуженог Јевте постоји основано ђодозрење што је по свом признању и исказу истинитаног сведока Милке Давидовић био на лицу месџа

¹⁹ Накнадни испит Јевте Драшковића, од 29. новембра 1895. и Кривични испит Јевте Драшковића, од 19. новембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²⁰ Ненасловљена оптужница од 7. децембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²¹ Ненасловљена тужба од 12. децембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²² Ненасловљена судска белешка о заказивању јавног претреса, од 13. децембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²³ Ненасловљено мишљење лекара, са одлуком председника суда, од 16. децембра 1895. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²⁴ Ненасловљен записник са главног претреса, од 4. јануара 1896. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

где је крађа извршена и што је према исказу заклетог сведока Милоша Нешиковића, одмах пошто је изашао на улицу почео бежати у намери да се сакрије. Дружих основа проштив Јевте као учиниоца ових дела нема јер ни један од истинитих сведока није могао потврдити да је био видео да је оштужени сџвари украо и однео, а исказу сведока Милоша Нешиковића суд не ђоклања никакве вере јер се његова сведоџба заснива на ђрећносџавкама и извођењу, а никако да је баш видео када је оштужени сџвари покрао, што да је ђриметишо, ђриродно је да би му сџао на ђућ као ђазда шџе радње. Сем штога он се овде ђојављује и као шџужилац и по шџоме суд не може ђоклонити вере његовој сведоџби. Све како дружих доказа проштиву оштуженог нема, а изнећи основи по прошиву 236 и 238 Крив(ичног) постојка нису довољни за осуду што се он има према прошиву 242 Крив(ичног) постој(ујка) ослободити казне из недосџајка довољних доказа.

На основу свега изнећог и чланова 242, 256, 324. и 327. и 328 Крив(ичног) постој(ујка), суд Јевту за шџа дела ослобађа казне због недосџајка довољних доказа. Но да ђлаши ђривитном шџужиоцу Ненаду 10 динара шџрошка и данџубе, суду овом 15 динара шџаксе и сведоцима Милошу Нешиковићу, Милки Давидовић и Ђорђу Пејровићу по 4 динара шџрошкова и данџубе и да ђлаши своје у ђришвору учињене шџрошкове.”²⁵

Како се из пресуде може видети, суд окривљеног Јевту није прогласио невиним. По свему судећи, суд је имао довољно аргумената да поверује у његову кривицу, али због формалноправних разлога, услед недостатка доказа, није могао да га осуди, већ је био ослобођен од казне, уз обавезу да надокнади све трошкове.

Са доношењем пресуде предмет крађе у „радњи за проститутску делатност” није био одмах стављен ад акта. Сутрадан, 5. јануара 1896, фасцикла је опет била отворена да би се у њу, уз остале документе о случају, похранио и допис којим је економ Ваљевске болнице обавестио суд да се Јевто Драшковић, судском одлуком спроведен у Болницу двадесетак дана раније, „одјушиша данас из болнице као ђошрављен.”²⁶

²⁵ Пресуда првостепеног Ваљевског суда, од 4. јануара 1896. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

²⁶ Ненасловљени допис болничког економа, од 5. јануара 1896. (ИАВ, Фонд О.С.В. 1896, ф. 869).

„Бугарска дебата” о Великом рату и „његовим доживљајима”:

Иван Еленков, *Родно и Дясно. Принос към историята на несбъднатия „десн проект” в България от времето между двете световни войни*, София, 1998

„Историчари мога поколења живели су срећно. Лако су налазили посла на универзитету, имали времена да читају и пишу; имали су добро издаваштво у Француској и иностранству и осим тога, створили су једну сразмерно хомогену средину, одржавајући између себе чешће добре него лоше односе. Узрок томе је тај, да су и они били наследници једне историје, историје, која је такође једна срећна историја...” (Furet 1982: 1.)

Та историја историје је „стара дисциплина”, коју су обновили „Анали” око Лисијена Февра и Марк Блока; срећна историја, разуме се, истих је оних историчара, који су у касну јесен 1919. године ушли у некадашњи Вилхелмов универзитет у Стразбуру, у **војничким шинџелима**, како би се заједно с колегама Ш. Переном, Ж. Лефевром, Ш. Блонделом, М. Халбваксом... примили незахваљног посла очувања успомене на најугледнију немачку високошколску установу, и њеног претварања у научну и интелектуалну витрину Француске (Carbonell et Livet 1979: 65–67). Њихов успех тамо, који се обично представља у форми „отискивања изван граница традиционалне историје и отварања нових историјских стваралачких равни у свим областима” (Фурет 1982:1.) везан је за **њихова искуства из Великог рата** уопште (Burke 1990), као и за личне **ратне доживљаје Марк Блока** (Ginzburg 1973; Fink 1980; Le Goff 1983), искуства, које ослобађају „палету потиснутог” и враћају „одбачено” у област научног трагалаштва (Schmit 1978); искуства које откривају неслућене „осећајности”, ширећи хоризонте „ранијих радова Марк Блока као медијевиста” (Febvre 1945).

Књига, која је медијевистику извела изван ограничених оквира приче о политичком догађају, дала легитимитет историјском проблему, која је оцртала истраживачка поља историје менталитета и успоставила „регресиван метод”¹

¹ Marc Bloch, *I re traumatiche. Studi sui carattere sovranaturale attribuito alla potenza dei re particolarmente in Francia e in Inghilterra*. Prefazione di Jacques Le Goff con un Ricordo di Marc Bloch di Lucien Febvre, Torino, 1989, p. XVII–XVIII. (1) Војно искуство појачало је убеђење Марка Блока да, ако „неразумевање у садашњости се фатално рађа да од непознавања прошлости”, онда није мало

је „**Краљеви чудотворци...**” Марка Блока (Bloch 1924); она је прва трагала за гестовима, представама и ритуалима историјских друштава, тежећи да историчара ослободи зебњи од упуштања у истраживање и утврђивање „универзалног начина мишљења, осећања и дејстава” (Blondel 1928). Ти „Краљеви чудотворци...”, који указују на научно сањарење и теоретску жудњу *Анала* за једном „историјом, различитим у времену и простору, менталитета и понашања” (Le Goff 1983:8), рађају се из Блоквих ратних искустава; у њима он **експлицира у рату преживљен повратак** ирационалним неконтролисаним емоцијама и варварском менталитету, које у његово сазнање умеће скицу средњовековног друштва (Ginzburg 1973); феноменом „**неистинитих војних новости**” Блок реконструира механизам утицаја „усмене традиције, мајке свих легенди и митова” – дискредитовањем писане речи путем цензуре (Bloch 1921); понашање војника, психологија људи 1914–1918 Блоку објашњавају реакције средњовековног становништва пред чудом краљева (Le Goff 1983); пројекат једног таквог истраживања као тематски и теоријски основ, оцртавао се у данима рата. У истом ратном **искуству и преживљеном** кристалишу се и остале проблемске области великих историјских страсти Марка Блока: **психологија војника и официра, колективна психологија различитих група бораца** (Bloch 1940), **културни супстрат немачких гестова насиља** према француском на окупираним територијама (1914–1918), који је био структуриран у колективној свести, притајеним сећањем на француске стрелице у заседи (Француско-пруски рат 1870–1871) (Bloch 1921). Ту „избија” и оно истраживачко искушење Марка Блока, које ће концентрисати његову енергију, дражити његову машту и одражавати ступањ превладавања теоријских напора: „**фундаменталан однос: сећање-историја**” (Bloch 1925); **Велики рат и преживљена биографска искуства предодређују потоњи историографски контекст и конструишу оптику историјске перспективе.**

Поколење „срећних наследника”, утемељујући ратно искуство својих „претеча-завешталаца”, у пракси ствара садржајно-теоретске параметре и одређује кривуљу историјских истраживања о Првом светском рату. У савременој англо-саксонској и романској историографији (о Првом светском конфликту) тешко ћемо открити дело, чији однос према ономе што се збило 1914–1918. године, није „настао” путем кључних појмова из историје менталитета (представа, слика, сећање, доживљеног, замишљеног...), указујући на везу: сећање-друштво/сећање-историја.² Данас се чак ни „најтрадиционалнија” политичка историја не „усуђује” да приказује ратну прошлост а да не дешифрира вредносно-нормативне кодове многобројних модела понашања на фронту и позадини, или да не проблематизује садржинску раван појма „култура рата”, откривајући различите крајње побуде ратних намера и дејстава.³ Посматрано

вероватно да треба да се „упозна прошлост кроз садашњост”, како је то напоменуо у *Занајти историчара*. Одатле се по његовом мишљењу рађа значај „регресивног метода”... Тако рат пружа историчару инспиративно сечиво за директно праћење средњовековног друштва”. У: Marc Bloch...

² Cfs.: Malograni, P., *Storia politica della Grande guerra 1915–1918*, Bari, 1969; Maurin, J., *Armée-Guerresociété. Soldats Langdociens (1889–1919)*, Paris, 1982; Audoin-Rouzeau, St., 1914–1918, *Les combattants des tranchés à travers leurs journaux*, Paris, 1986; Mosse, G., *Fallen soldiers. Recapturing the memory of the world wars*, Oxford, 1990; *Journaux de combattants & civils de la France de Nord dans la grande guerre*, edités par Annette Becker, 1998.

из угла савременог, нови документи који привлаче пажњу научника најчешће су војничка писма, дневници и биографије... тј. текстови, који откривају архивирана, незванична сећања о рату.⁴ Данас је интерес истраживача окренут историји малих животних светова у данима рата (село, радионица, кућа) у очигледности „свакодневице” и „осећајног” („ридање, смех, исцрпљујући напор, изгубљена или нагомилана богатства, снажне љубави и ужасавајућа усамљеност) (Pouchet 1994); историји, преживљеној и предатој на чување у приватној кореспонденцији, фото-албумима, интимним исповестима, у фондовима националних, регионалних и војних архива (Caucanas et Cazals 1997). Годинама, радозналост историчара фиксирана је за „друштвено-политичко-културно-економско-емоционално-психолошке-механизме”, (ре)конструирајући и супротстављајући у социјалном пространству различитог поретка (регионалном, државном, наднационалном) „општа места сећања” (војне споменике, меморијалне комплексе, музеје...)⁵ артикулисана су кроз њихове историјске приповести; радозналост, којој припада почетно место у написаној социјалној историји Првог светског рата (Kocka 1984; Becker 1985; Winter 1997).

Теоретске дискусије окренуте су ка: 1. конкретним могућностима историчаревих сечива да проникну до „зона свесног и подсвесног”, како би растумачио „структуралне елементе доживљеног” и „културну основу понашања” у ратно и послератно време; 2. „ступњу довољности” информације извучене из архивског материјала, како би осмислио и реконструисао „тоталну историју Великог рата”. Овде дебата открива поље сукоба између „замисљеног историјског истраживања” и „његове крајње, практичне реализације”; сукоба, који се обично изражава у негодовању над „недовољношћу архива и методолошкој беспомоћности”; претензији, која не само што не спречава тражење других теоретских приступа и отварање нових „стваралачких поља” за историчара Великог рата, већ напротив често даје легитимитет присуству психоаналитичких техника како при дискурсивној анализи епистоларних, уметничких, (ауто)биографских текстова (1914–1918), тако, на пример, и приликом читања војничке таблице познатог Макса Бекмана (Scultz-Hoffman and Weis 1985; Rumold and Werckmeister 1990). Резултативна величина ових интердисциплинарних напора професионалне заједнице неутврђена је и рађа комплексе библиографија научних радова о Првом светском рату, побуђујући и најстраственијег

³ Cfs.: Brownmiller, S., *Against our Will. Men, Women and Rape*, New York, 1975; Cooper, C., *Behind the lines: one woman's war, 1914–1918*, London, 1982; Eksteins, M., *Le Sacre du Printemps: La Grande Guerre et la naissance de la modernité*, Plon, 1991; *The Nation's Cause, French, English and German Poetry of the First World War*, Routledge, 1991; Tomaselli, S. and R. Porter (ed.), *Rape*, Oxford, 1986; Audoin-Rouzeau, St., *L'enfant de l'ennemi (1914–1918): essai d'histoire culturelle*, Paris, 1993.

⁴ Cfs.: Barhas, L., *Les carnets de guerre de Louis Bartas, tonnelier 1914–1918. Introduction et postface de Rémy Cazals*, Paris, 1978; *Un commandant bleu horizon. Souvenirs de guerre de Bernard de Ligonès 1914–1917*, présentés par Yves Pouchet, Paris, 1998; Cru, J.-N., *Témoins*, Nancy, 1993; *Journaux de combattants & civils de la France de Nord dans la grande guerre*, édités par Annette Becher, Paris, 1998; Procacci, G., *Soldati e prigionieri italiani nella Grande guerra. Con una raccolta di lettere inedite*, Roma, 1993; *Paroles de poilus. Lettres de la Grande Guerre. Sous la direction de J.-P. Guéno et Yves Lamplume. Mises en images de Jérôme Pecnard*, Paris, 1998; *Paroles de poilus. Lettres et carnets du front 1914–1918. Sous la direction de J.-P. Guéno et Yves Lamplume*, Radio française, 1998.

⁵ Cfs.: Becher, A., *La Guerre et la Foi: De la mort à la mémoire 1914–1940*, Paris, 1940; *Monuments de mémoires, Monuments aux morts de la Grande guerre*, sous la direction de Annette Becher et Philippe Rivet, Paris, 1991; Winter, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* Cambridge, 1998.

читатеља да се, као и Анет Бекер запита: „Да ли су остале извесне затамњене зоне, које би могле оправдати другачије истраживање тог кључног догађаја нашег ужасног XX века?” (Becher 1994:8).

Седамдесет и осам година после првих аналитичких радова о Великом рату и скоро тридесет година након „бума” интердисциплинарних истраживања, савремена бугарска историографија о Првом светском оружаном конфликту као да борави у једном другом социјалном времену, остајући у другачијој научној перспективи. Недотакнута ниједном од до сада побројаних тенденција или праваца,⁶ домаћа историографија као да се „осећа доста угодно” у свом статусу „поклонице традиционалне догађајне историје”, настављајући да истражује историју војних дејстава, мировних договора и политичких активности, да структурише историјско сећање на трагичне моменте „на катастрофе и поразе”, да жудњи за „јединењем са једноплеменом браћом...” даје вредносно-нормативан смисао. Сама за себе, наша историографија о Великом рату остаје доследна у осмишљавању „бугарске судбине”, у оцртавању рефлексивних поља историчарске (само)спознаје, намећући дискурсиван контекст „културе пораза”; наша савремена историографија, остаје драгоцену у процесу изграђивања националне мета-повести, формирајући је око великих политичких догађаја и биографија, утемељујући основни субјект историчаревог дејства око појма „народ/нација”, који се самоосвешћује током процеса изградње бугарске државности и њене политичке активности (где се „социјално” и „друштвено” јављају само у функцији „политичког”). Занемарујући социјалну, културну и историју менталитета Великог рата у њиховој свеобухватности, наша национална историја себе је искључила из текуће светске дискусије о Првом светском рату и успела да самоодстри бугарски прилог дебати о „сећању на рат и његово преформулисање” (у предвечерје осамдесетогодишњице од његовог завшетка).

Посматрано из те перспективе, књига Ивана Еленкова (Иван Еленков, *Родно и Дяно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект” в България от времето между двете световни войни*, София, 1998) је догађај; она је догађај јер представља први покушај бугарске историографије да тематизује место интелектуалног послератног доживљавања феномена рата и да анализира културне рефлексije поколења, трансформишући ратне вредности и представљајући их као филозофске параметре „десног” и „левог” радикалног геста; она је догађај јер представља прво „отискивање” изван традиционалне интерпретативне схеме рата (које обавезно укључује и приповест о националном уједињењу), како би утемељила историјско истраживање „рата као доживљеног”, проблематизованог у различитим равнима смисла „десног бугарског интелектуалаца” (Најдан Шейтанов, Спиридон Казанджиев, и Јанко Јанев) и (ре)конструирајући културни контекст између два рата („ратови и вредносне трансформације у бугарској култури”).

Књига Ивана Еленкова је догађај јер пред домаћом историографијом открива перспективе „друге-не-политичке догађајне историје”, осликавајући

⁶ Овде искључујемо, разуме се неколико страница, у којима Вера Мутафчиева експлицира место ратног искуства њеног оца у његовом потоњем професионалном путу, чак и визуелно решење за корице књиге потврђује место које кћер поклања војним доживљајима свог оца – на корици је објављена ратна фотографија поручника Мутафчиева на општој сивој позадини. Види: В. Мутафчиева, *Разгадавајки баца си*, София 1998.

примамљиве хоризонте 1. историје интелектуалног живота, дешифрујући социјалне навике мишљења („Размишљања из међуратног времена о дугу интелигенције и вољи за влашћу”; „Дебате о бугарском културном идентитету у времену између два светска рата”), 2. историје вредносних оријентација, проучавањем циљева које себи задаје једно друштво, „признатих” начина дејстава индивидуе-групе-заједнице (Уставна дебата из 1879. и пројект друштва. Бугарски либерални пројект?“); „Индивидуализам Пенчо Славейкова” у културном контексту доживљеног у послератном свету као „криза”; „Егзистенцијалне области „кризе” у текстовима Јанка Јанева”) и 3. историје менталитета, која истражује колективне аутоматизме у сфери изражајног, представама „о себи”, о свету који окружује и место појма „ти” у њему („Културна основа доживљеног у послератном свету као криза”; „Лево” и „Десно” поколење. (Проблем промене у менталитету)). Она је догађај, јер указује на могућност примене толико траженог и жељеног интердисциплинарног приступа у научном истраживању и проширује смисао појма историјски архив (такав „постаје” текст, који садржи „егзистенцијални сукоб” извесне личности, „путем” чијег „тумачења” Иван Еленков описује „духовне садржајне епохе”).

„Родно и Дясно”, је догађај, јер је прво реконструисање бугарског „десног пројекта”, виђеног не у очекиваном сукобу са „левим пространством”, већ у конфликтном односу интелектуалца и послератног света, промишљеног, и доживљеног кроз појам „кризе”, услед „осећаја безнадежне занемарености човека у животу устројеном после рата” (Еленков 1998:76). Она је догађај, јер је у њој „смисао” „десног пројекта” изведен непосредно из „егзистенцијалних реакција Јанка Јанева на вредносне трансформације културе међуратне епохе...”, поклапајући се „са реакцијом европских интелектуалаца из друштва оних који су преживели рат”, оних који... жале, представљајући истовремено и ознаку онога за чим жале” (Исто:92), „и одражавају незадовољство и стање опште неукључености у културу после рата” (Исто:93), и поново, кроз потрагу за „решењем кризе” у „дискурсивним катарзама” критике модерности у кључним бугарским културним ситуацијама („етничким ознакама, као одређујућем изразу човека”, „спором о бугарској раси”, „дебатом о бугарској етногенези, државности и нацији као опредељујуће „бугарском”, „народнопсихолошки дискурс”, „антропологија тенденција”) (исто: 132), стварајући концепције о „бугарском”, „домаћем” и „исконском”, које „у себи садрже „знање о животу” у смислу послератне „категорије наде”. (Исто: 134).

„Родно Дясно” је догађај, јер представља први покушај тумачења културних потенцијала „неоствареног десног пројекта” ван контекста „фашизма” и „националсоцијализма”; истражујући његове основне смисаоне акценте („Решења за човека и друштво”), доследно објашњавајући кључне појмове попут: „рата” (као „хаоса и следе природе”, чији доживљај нуди „другачији поглед и ново сазнање о животу”), „кризе” (као онтолошког задатог проблематизовања „живота”) и „живота” (као „логичне антитезе хаоса и распадања”). Рашчлањивање културног контекста између два светска рата „настаје” 1. реконструкцијом јавне дебате интелектуалаца („као дискурсивне равни..., којом се постиже морално вредновање социјалног ступња образованости, и решава питање њихове маргинализованости, наметнуте околностима социјалне и културне необразованости, путем зближавања... „знања и власти”

(Исто: 64)), 2. оцртавањем преласка ка модерности у пространству егзистенцијалних сукоба, растумачених кроз „реакцију на индивидуалну самоспознају” (Пенчо Славейков) као стратегије за превазилажење сопствене маргиналости” и 3. тумачењем раних антимодернистичких критика, гестова и доживљаја послератног времена у категоријама попут „хаотичности, паралишућег ужаса, немогућности контроле”, смештених у ратно искуство „послератног поколења рођених између 1870. и 1910. г.”. Ту је „бугарско” саздано као „утопијско пространство слободе и „добива статус појма протестујућег против либералног реда” (Н. Шейтанов); овде се могући појам идентитета односи на „реконструкцију „бугарског етноса” као пространства „савршене самобитности” (Исто: 130), а „народнопсихолошко” функционише у равни синтезе распадајућих слика модерног бугарског идентитета...” (Исто: 158). Ту културни потенцијал „десног пројекта” достиже област сопствене „немогућности”, стављајући решења за човека и друштво у међусобну функционалну зависност у равни „живот=домаће=бугарско” и утопијски контекст „бугарске јединствености”.

Истраживање Ивана Еленкова, вероватно ће отворити и дискусију о стратегијама бугарске модернизације, чији су културни кодови овде приказани кроз дебат о Трновској конституцији, о вредносним критеријумима родоначелника бугарске државности, који се јављају у осмишљавању појмова „слобода” и „једнакост”, у конципирању „изворишта власти” и утемељивању „државног пространства”; ово истраживање вероватно ће отворити и дискусију о „ситуацији” у бугарској модерној култури, која „производи масовног човека”, о „методолошком приступу” приликом „установљавања генерацијске општости и о утемељењу поколења као социјалног и културног субјекта, о младалачакој култури, о културним основама „ране антимодернистичке настројености, која ствара деструктивну антилибералну идеологију”...

И, уколико „размишљења” и „разговори” о „Родно и Дясно” не остану затворени у различита „лоби-пространства” универзитета, института и пријатељских кругова (како би били укључени или искључени у научни живот по методу „похвала” или „критика”), већ се формулишу у „дискурзивну катарзу” професионалне критике (примењене у равни научне дискусије), можда ће наше поколење наредном завештати једну, бар не толико тужну историју историје.

Литература:

- Audoin-Rouzeau, St., 1914–1918, Les combattants des tranchis a travers leurs journaux, Paris, 1986.
- Audoin-Rouzeau, St., L'enfant de l'ennemi (1914–1918). Viol, avortement, infanticide pendant la Grande guerre, 1995.
- Audoin-Rouzeau, St., La Guerre des enfants (1914–1918): essai d'histoire culturelle, Paris, 1993.
- Barhas, L., Les carnets de guerre de Louis Bartas, tonnelier 1914–1918. Introduction et postface de Rityr Cazalas, Paris, 1978.
- Becher, A., La Guerre et la foir: De la mort a la mйmoires 1914–1940, Paris, 1940.
- Becher, J.-J., La Grande guerre et le peuple franзais, Paris, 1982.

Bloch, M., *I re traumaturchi. Studi sul carattere sovranaturale attribuito alla potenza dei re particolarmente in Francia e in Inghilterra. Prefazione di Jacques le Goff con un Ricordo di Marc Bloch di Lucien Febvre*, Torino, 1989.

Bloch, M., *L'êtrange d'êfaite*, Paris, 1946.

Bloch, M., *Les rois traumaturches. Ètudes sur le caractêre surnaturel attribuy a la puissance royale particulêrement en France et en Angleterre*, Strasbourg, 1924.

Bloch, M., *Mêmoire collective, tradition et coutume a propos d'un livre rêcent*, In: *Revue de synthêse historique*, 1925/40. (Рецензия по повод книгата на М. Халбвакс, Социалните рамки на паметта, Париж, 1925. [Halbwaks, M., *Les cadres sociaux de la m]êmoire*, Strasbourg, 1925.)

Bloch, M., *Mêmoires de la guerre, 1914–1918*, Introduction de St. Audoin-Rouzeau, Paris, 1997.

Bloch, M., *Rêflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre*, In: *Revue de synthêse historique*, 1921/33.

Blondel, Ch., *Introduction a la psychologie collective*, Strasbourg, 1928.

Brownmiller, S., *Against our Will. Men, Women and rape*, New York, 1975.

Burke, Peter, *The Frenche Historicak Revolution. The Annales School 1929–1989*, Cambridge, 1990.

Charles-Olivier Carbonell et Georges Livet, *Au berceau des Annales. Le milieu strasbourgeois. L'histoire en France au dêbut du XXe siêcle. Actes du Colloque de Strasbourg (11–13 octobre 1979)*, Toulouse, 1979.

Cooper, C., *Behind the lines: one woman's war, 1914–1918*, London, 1982.

Cru, J.-N., *Têmoins*, Nancy, 1993.

Eksteins, M., *Le Sacre du Printemps: La Grande Guerre et la naissance de la moderne*, Plon, 1991.

Febvre, L., *Souvenirs d'une grande histoire: Marc Bloch et Strasbourg, in Mêmoriales des annêes 1939–1945*, Strasbourg, 1945.

Fink, C., *Tradaction and introduction of March Bloch, I re traumaturchi. Studi sul carattere sovranaturale attribuito alla potenza dei re particolarmente in Francia e in Inghilterra* Torino, 1973.

Journaux de combattants & civils de la France de Nord dans la grande guerre, editêes par Annette Becher, Paris, 1998.

Kocka, J., *Facing total war: Gearmany society, 1914–1918*, Leamington Spa, 1984.

Le Goff, Jacques, *Prêface de Marc Bloch, Les rois thaumaturches. Ètudes sur le caractêre surnaturel attribuy a la puissance royale particulêrement en France et en Angleterre*, Paris, 1983.

Malograni, P., *Storia politica della Grande guerra 1915–1918*, Bari, 1969.

Maurin, J., *Armêe-Guerre-sociêtê. Soldats Langdociens (1889–1919)*, Paris, 1982.

Monuments de mêmories, Monuments aux morts de la Grande guerre, sous la direction de Annette Becher et Philippe Rivet, Paris, 1991.

Mosse, G., *Fallen solders. Rechapng the memory of the worlds wars*, Oxford, 1990.

Paroles de poilus. Lettres de la Grande Guerre. Sous la direction de J.-P. Guêno et Yves Laplume. Mises en images de Jêrême Pecnard, Paris, 1998.

Paroles de poilus. Lettres et carnets du front 1914–1918. Sous la direction de J.-P. Guêno et Yves Laplume, Radio franzaise, 1998.

Pourcher, Iv., *Les jours de guerre. La vie des Franzais au jour le jour entre 1914 et 1918*, Plon, 1994.

Procacci, G., *Soldati e prigionieri italiani nella Grande guerra. Con una raccolta di lettere inedite*, Roma, 1993.

Schmit, J.-Cl., *March Bloch*, In: *La nouvelle histoire*, Paris 1978.

Sylvie Caucanas et Rêmu Cazals (edit) 1997: *Traces De 14–18*, Carcassonne.

The Nation's Cause, French, English and German Poetry of the First World War, Routledge, 1991.

Tomaselli, S. and r. Porter (ed.), *Rape*, Oxford, 1986.

Un commandant bleu horizon. Souvenirs de guerre de Bernard de Ligonnis 1914–1917, prêsentêes par Yves Pourcher, Paris, 1998.

Winter, J. and J.-L. Robert (ed.), *Capital cites at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919*, Cambridge, 1997.

Winter, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* Cambridge, 1998.

Winter, J., *The Great War and the British people*, Basingstoke, 1986.

Превео Владимир Јовановић